

Borris Skydeterræn

Drifts- og plejeplan 1998-2012

**Miljø- og Energiministeriet • Skov- og Naturstyrelsen
og
Hærens Operative Kommando
1998**

Borris Skydeterræn

- Drifts- og Plejeplan 1998-2012

Udgivet af Miljø- og Energiministeriet,
Skov- og Naturstyrelsen
og Hærens Operative Kommando, 1998

Tekst: Erling Krabbe, SNS (med bidrag fra Kommandant, oberstløjtnant S.S. Jacobsen, Borrislejren, og landskabskonsulent Povl Degener)

Redaktion: Erling Krabbe og Mads Jakobsen, SNS

Kort (bilag 1, 2 og 3): Tim Falck Weber, Jim Schou Larsen, Thomas Wessel Fyhn og Niels Dahlin Lisborg, SNS

Bevoksningsliste (bilag 4): Tim Falck Weber, Jim Schou Larsen, Thomas Wessel Fyhn og Christian Qvortrup, SNS

Forsideillustration: Borrislejrens bomærke: Stor Regnspove. Fra maleri af Leif Ragn Jensen, 1962

Lay-out, omslag: Poul Juul, SNS

Lay-out, tekst: Erling Krabbe, SNS

Tryk og repro: Grafisk Center, Hillerød
og Skov- og Naturstyrelsen

Oplag: 300 eksemplarer

ISBN: 87-7279-115-2

Hæftet kan fås hos:

Borrislejren
Borriskrogvej 4
Borris, 6900 Skjern
Tlf: 97366288

Borris Skydeterræn

Drifts- og plejeplan 1998-2012

Nærværende drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn stadfæstes hermed som gældende for perioden 31. december 1998 til 31. december 2012.

Borrislejren, den

S.S. Jacobsen

oberstløjtnant

Kommandant i Borrislejren

Skov- og Naturstyrelsen, den

Bendt Egede Andersen

Skovtaksator

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDLEDNING	1
1 Generelt om drifts- og plejeplaner	1
1.1 Formål og baggrund.....	1
2 Beskrivelse af planprocessen.....	2
2.1 Forudsætninger.....	2
2.2 Planens indhold	2
2.3 Planændringer	2
3 Særligt om drifts- og plejeplanen for Borris Skydeterræn.....	4
3.1 Beretningen fra Forsvarsministeriets naturfredningsudvalg.....	4
3.2 Miljøministeriets forslag til § 60 fredningsbekendtgørelse	5
3.3 Forsvarsministeriets ønske om at udkastet til § 60 fredningsbekendtgørelsen blev erstattet af en drifts- og plejeplan	5
3.4 Aftalens virkning.....	6
STATUS.....	7
4 Beskrivelse af Borris Skydeterræn	7
4.1 Geologi, landskab, hydrologi, vegetationsudvikling og kulturhistorie	7
4.2 Statens erhvervelse af Borris Sønderland i 1902.....	10
4.3 Fredningen af Statens Hede i 1903.....	11
4.4 Den militære historie	14
4.5 Nuværende status. Registrering og beskrivelse af de enkelte arealtyper.....	15
4.6 Plejetilstand	22
4.7 Flora	22
4.8 Fauna.....	27
4.9 Fortidsminder og kulturhistoriske spor	33
4.10 Sammenfatning af de natur- og kulturhistoriske værdier	34
5 Skydeterrænets nuværende militære anvendelse	37
5.1 Overordnede principper	37
5.2 Principper for enhedsskydningernes opbygning.....	38
5.3 Generelle bestemmelser og restriktioner for færdsel og ophold i terrænet	38
5.4 Områder med reguleret anvendelse.....	40
5.5 Beskrivelse af uddannelses- og øvelsesfaciliteter	41
6 Forsvarets drift og pleje af skydeterrænet	47
7 Offentlighedens adgang.....	50
8 Lovmæssige brugsbegrænsninger eller bindinger	51
8.1 Generel lovpraksis for forsvarets arealer.....	51
8.2 Naturbeskyttelsesloven.....	51
8.3 Museumsloven.....	54
8.4 Vandløbsloven.....	54
8.5 Planloven	55
8.6 Skovloven	60
8.7 Bekendtgørelsesfredninger	60
8.8 Udpegning som EF-fuglebeskyttelsesområde og EF-habitatområde	60

FREMTIDIGE BEHOV OG ØNSKER	62
9 Fremtidig militær anvendelse af terrænet	62
9.1 Nuværende og fremtidige brugere	62
9.2 Fremtidig brug af eksisterende uddannelses- og øvelsesfaciliteter	62
9.3 Behov for nye anlæg og øvelsesfaciliteter	62
9.4 Renovering og naturpleje	62
9.5 Vildtpleje	63
9.6 Driften af skov og levende hegn	63
10 Skov- og Naturstyrelsens forslag til beskyttelse og forbedring af naturværdier	64
10.1 Forslag til målsætning for den fremtidige pleje og naturtilstand	64
10.2 Forslag til konkrete plejetiltag på de åbne arealer	64
10.3 Forslag til fastlæggelse af kronvildtforvaltningsplan	66
10.4 Forslag til friholdelse af arealer for militær aktivitet	67
10.5 Forslag til bestemmelser vedrørende terrænets benyttelse	67
10.6 Forslag til målsætning og driftsplan for skovene	67
10.7 Sikring af de kulturhistoriske interesser	75
10.8 Offentlighedens adgang	75
11 Kommentarer og ønsker fra eksterne bidragydere	76
11.1 Kommentarer og ønsker fra Ringkjøbing Amt	76
11.2 Kommentarer og ønsker fra Friluftsrådet	77
11.3 Kommentarer og ønsker fra Dansk Ornitologisk Forening - lokalafdelingen for Ringkjøbing Amt ..	78
11.4 Kommentarer og ønsker fra Entomologisk fredningsudvalg	78
AFVEJNING	79
12 Afvejning af benyttelse og beskyttelse	79
12.1 Forsvarets ønsker til fremtidig militær anvendelse af terrænet	79
12.2 Skov- og Naturstyrelsens ønsker om drift, pleje og genopretning af naturværdier	80
12.3 Vurdering af ønsker og forslag fra bidragyderne	82
PLAN	84
13 Retningslinier for den fremtidige anvendelse af Borris Skydeterræn	84
13.1 Overordnet målsætning for den fremtidige benyttelse, pleje og naturgenopretning	84
13.2 Retningslinier for militære aktiviteter og færdsel med køretøjer	85
13.3 Retningslinier for pleje af hede- og overdrevsarealer	86
13.4 Retningslinier for pleje og genopretning af vådområder	87
13.5 Målsætning og kulturplan for skovdriften	88
13.6 Retningslinier for brug af gødskning og bekæmpelsesmidler	88
13.7 Kulturhistoriske interesser	89
13.8 Offentlighedens adgang til skydeterrænet	89
13.9 Særlig adgangsret for Københavns Universitet	89
13.10 Prioriteret handlingsplan for planperioden	89
13.11 Nødvendige tilladelser til nye tiltag	91
13.12 Planændringer	92

ØKONOMI.....	93
14 Økonomiske konsekvensberegninger.....	93
14.1 Økonomisk overslag til naturpleje og genopretning.....	94
14.2 Behov for nyt personel og materiel.....	94
14.3 Sammendrag af planens økonomiske konsekvenser.....	94
14.4 Årligt budgetforslag til gennemførelse af drifts- og plejeplanen.....	95
 BILAG.....	 96
15 Oversigt over bilag.....	96
<i>Bilag 1: Grundkort over Borris Skydeterræn (kortlomme).....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 2: Terrænkort over Borris Skydeterræn (kortlomme).....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 3: Drifts- og plejekort over Borris Skydeterræn (kortlomme).....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 4: Bevoksningsliste for skydeterrænets skov og arealoversigt over naturtyper.....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 5: Kulturmodeller til etablering af nye bevoksninger.....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 6: Katalog over fortidsminder på Borris Skydeterræn.....</i>	<i>96</i>
<i>Bilag 7: Retningslinier for forsvarets anvendelse af skyde- og øvelsesterræner i relation til Naturbeskyttelseslovens §§ 3-4.....</i>	<i>96</i>

INDLEDNING

1 Generelt om drifts- og plejeplaner

1.1 Formål og baggrund

Mange af forsvarets arealer indeholder store naturværdier i form af et rigt dyre- og planteliv samt store, sammenhængende landskaber. Dyr og planter trives netop godt her, fordi arealerne gennem mange år har fået lov at henligge i naturtilstand, men også fordi der ikke færdes så mange mennesker i områderne.

Som led i forsvarets miljøstrategi bestemte Forsvarskommandoen i september 1993 ved bestemmelse (FKOBST 610-6, SEP 1993) om miljø- og naturbeskyttelse, at der for hvert øvelses- og skydeområde skal udarbejdes en drifts- og plejeplan.

Den 24. oktober 1995 indgik Forsvarskommandoen og Skov- og Naturstyrelsen en samarbejdsaftale, der sikrer planlægning af drift og pleje for en række af forsvarets øvelsespladser samt skyde- og øvelsестerræner.

Formålet med en drifts- og plejeplan er at sikre, at der på forsvarets arealer opnås en tilfredsstillende balance mellem forsvarets behov for nødvendig uddannelse og træning af enheder under realistiske vilkår og hensynet til naturbeskyttelse og rekreative interesser.

Da planlægningen ønskes brugt som et redskab til beskyttelse og forbedring af naturværdier på forsvarets arealer er amt og kommune, Danmarks Naturfredningsforening samt Friluftsrådet medinddraget som såkaldte eksterne bidragydere ved udarbejdelsen. Samtidig er det forventningen, at amt og kommune som de relevante myndigheder gennem inddragelse i afvejningen mellem benyttelse og beskyttelse vil administrere relevant lovgivning med udgangspunkt i planen.

Drifts- og plejeplanlægningen vil desuden tilvejebringe et ensartet grundlag for en flersidig forvaltning af forsvarets arealer. Samtidig vil planlægningen give medarbejdere i forsvaret en naturmæssig viden, herunder en forståelse for behovet og mulighederne for varetagelse af flersidige hensyn ved drift og pleje af arealerne.

2 Beskrivelse af planprocessen

2.1 Forudsætninger

I forbindelse med udarbejdelse af drifts- og plejeplanen er udgangspunktet, at skyde- og øvelseterrænerne samt øvelsespladserne er udlagt som uddannelsesområder, og derfor fortsat skal kunne anvendes som sådan.

Drifts- og plejeplanen skal tydeliggøre terrænets naturmæssige og rekreative værdier og udstikke retningslinier for terrænets brug, beskyttelse og pleje, som tager hensyn til disse værdier, samtidig med at der opnås en tilfredsstillende løsning af forsvarets behov for uddannelsesaktiviteter.

Planen skal således rumme en afvejning mellem på den ene side forsvarets behov for øvelsesarealer og på den anden side samfundets interesse i en forsvarlig og langsigtet forvaltning af terrænets ofte meget store naturværdier.

Som følge af den sikkerhedsmæssige risiko, der er forbundet med forsvarets aktiviteter, vil rekreative interesser (offentlighedens adgang til forsvarets areal) kun blive tilgodeset i det omfang, det er sikkerhedsmæssigt forsvarligt. Herudover kan hensynet til naturmæssige værdier påvirke mulighederne for rekreativ benyttelse.

De i drifts- og plejeplanen opstillede retningslinier skal være enkle for forsvaret at administrere i praksis.

2.2 Planens indhold

Planen skal

- Kortlægge og afgrænse naturtyper, bevoksninger, veje, forsvarets anlæg etc.
- Beskrive de naturmæssige værdier og identificere de mest bevaringsværdige af disse samt påpege eventuelle behov/muligheder for forbedring af de naturmæssige værdier.
- Beskrive forsvarets nuværende benyttelse og drift af terrænet samt klarlægge forsvarets fremtidige behov for benyttelse af terrænet.
- Beskrive den rekreative benyttelse af terrænet.
- Foretage afvejningen mellem forsvarets behov for benyttelse og ønskerne om beskyttelse og forbedring af naturværdier samt forbedring af de rekreative muligheder.
- Anvise hvorledes denne afvejning kan realiseres i praksis, herunder fastlægge retningslinier for terrænets fremtidige benyttelse, pleje og forbedring i overensstemmelse med afvejningen.
- Beregne de økonomiske konsekvenser for forsvaret af planens bestemmelser.

2.3 Planændringer

Drifts- og plejeplanen gælder for 15 år.

For til stadighed at holde planen med så langt et tidsrum tidssvarende og fleksibel, kan der løbende foretages ændringer i drifts- og plejeplanen, forudsat at aftaleparterne er enige.

Såfremt forsvaret eller Skov- og Naturstyrelsen ønsker ændringer i drifts- og plejeplanen indsender den lokale myndighed begrundede forslag herom via Hærens Operative Kommando til Skov- og Naturstyrelsen eller omvendt. Hvis der ikke er væsentlige indsigelser, indsættes planændringen i den pågældende plan med gyldighed som en del af denne.

Planændringerne kan således opfattes som en løbende fortsættelse af planlægningsfasens dialog mellem parterne.

Som udgangspunkt kræver enhver afvigelse fra planens retningslinier, som de fremgår af planafsnittet, planændring. Der gælder dog en bagatelgrænse for kravet om planændringer. I tvivlstilfælde om bagatelgrænsen bør parterne drøfte dette spørgsmål indbyrdes.

Udover planændring kan dispositioner der ligger udenfor planens rammer kræve tilladelse fra relevante myndigheder.

3 Særligt om drifts- og plejeplanen for Borris Skydeterræn

3.1 Beretningen fra Forsvarsministeriets naturfredningsudvalg

Under forhandlingerne omkring forswarets ønsker om erhvervelse af øvelsesområder i Oksbøl i 1964-65 viste der sig et generelt behov for en gennemgang af alle de større militære arealer. Begrundelsen var, at den militære anvendelse af en række af forswarets arealer kan forenes med en beskyttelse af landskabet og i et vist omfang med almenhedens rekreative udnyttelse af områderne. En gennemgang skulle derfor fastslå, i hvilket omfang man gennem særlige bestemmelser for disse arealers vedkommende kunne bidrage til at fremme de formål, der er angivet i naturfredningsloven. På denne baggrund nedsattes den 18. december 1964 af forsvarsministeriet og ministeriet for kulturelle anliggender et udvalg med navnet "forsvarsmini-steriets naturfredningsudvalg".

Udvalget fik til opgave at gennemgå de under forsvarsministeriet hørende arealer med henblik på at finde frem til de særlige naturfredningsmæssige, d.v.s. videnskabelige, landskabelige og rekreative interesser, der var forbundet med dem, og til måden hvorpå disse interesser kunne sikres eventuelt gennem fredning.

I 1974 afsluttede udvalget sit arbejde med publikationen "Forswarets arealer - en beretning fra forsvarsministeriets naturfredningsudvalg".

Om Borris Skydeterræn foreslås det i beretningen, "at områdets fredningsmæssige værdi sikres ved en landskabsfredning, hvis nærmere indhold aftales mellem miljøministeriet og forsvarsministeriet. Det bør herunder overvejes, at pålægge visse arealer nærmere driftsforanstaltninger med henblik på at bevare eller øge værdierne".

Beretningen fastsætter til brug herfor en række nærmere beskyttelsesbestemmelser med respekt for og til støtte for den gamle fredning fra 1903 for Borris Sønderland. Beretningens bestemmelser er gennemgået nedenfor, mens de gamle fredningsbestemmelser er omtalt i nærværende plans afsnit 4.3.

I beretningens bestemmelser fastslås det indledningsvis, at der er indtil videre forbud mod anvendelse af kampvogne på arealet. Herudover, at der er restriktioner med hensyn til skydning med brandfarlig ammunition, et særligt "brandskydnings-område" er udlagt og indrammet af brandbælte. Endvidere, at i modsætning til næsten alle de øvrige behandlede (militære) områder, hvor fredningsinteresser må underordnes den militære brug, gælder dette ikke for det meste af Borris Skydeterræn. Såvel hedemosearealet som ådalområdet er af høj fredningsmæssig værdi, fordi de udgør typiske restområder af landskabslementer, der tidligere var meget karakteristiske for disse egne. Hedemosearealet vil som følge af sin høje grundvandsstand og jordbundens særlige lyngtørvekarakter ikke kunne tåle kørsel, hverken med bæltekøretøjer eller hjulkøretøjer, uden at lide uoprettelig skade. Enkelte anlagte veje og spor gennem området vil dog kunne tolereres, ligesom højereliggende randzoneområder eventuelt kan tåle begrænset kørsel uden for sporene.

Afbrænding af lyngen vil kunne ske med mellemrum med henblik på lyngens foryngelse - forudsat lyngtørven ikke brænder i dybden. Det optimale afbrændingsinterval vil være 5-10 år. For at hindre, at lyngtørven brænder og for at opretholde områdets naturlige vandstand og udseende bør alle grøfter tilkastes og nye grøfter ikke etableres.

Plantninger bør ikke anlægges inden for det af den gamle fredning omfattede areal og iøvrigt begrænses mest muligt.

Endvidere bør egekrattet ved åen friholdes for militær kørsel o. lign. Plantninger bør ikke være tilladt i krattet eller dets nærhed.

Den sydvestlige hedestrækning, der forbinder den gamle fredning med ådalen, foreslås underkastet fredningsbestemmelser, der tilsigter en bevarelse af arealets nuværende karakter, således at arealet friholdes for nyplantninger. Med hensyn til den militære aktivitet må Borris Skydeterræn som helhed siges at være et øvelsesområde, hvor kørsel med bæltekøretøjer i særdeleshed kampvogne uden for de eksisterende spor vil medføre varige skader.

3.2 Miljøministeriets forslag til § 60 fredningsbekendtgørelse

På denne baggrund nedsatte fredningsstyrelsen (senere Skov- og Naturstyrelsen) i 1983 en arbejdsgruppe sammen med forsvarsministeriet, med henblik på udarbejdelse af såvel et udkast til fredning af Borris Hede som en tilhørende plejeplan. Arbejdsgruppen afsluttede sit arbejde i 1986 med et forslag til fredning efter naturfredningslovens § 60 og en tilhørende detaljeret plejeplan på 40 sider med tilhørende kortbilag.

Plejeplanen, som er det centrale element i fredningen, har siden i vid udstrækning dannet grundlag for Borrislejrens drift og pleje af terrænet.

Plejeplanen har i det væsentlige følgende indhold:

- En kort beskrivelse af vegetationsudviklingen 1903-1983.
- Beskrivelse af især landskab i 77 delområder.
- Beskrivelse af bl.a. forsvarets brug og anlæg (meget begrænset).
- Bestemmelser for de fem hovedområder (hede, ådalslandskabet, Torsbækområdet, plantageområdet og lejrområdet), med hovedvægt på pleje, samt enkelte bestemmelser vedrørende forsvarets brug (begrænset kørsel med bæltekøretøjer, spredning af aktiviteter) og plantagedrift.
- Ressourceforbrug m.v.

Hovedideerne i plejeplanen er øget hedepleje, fjernelse af opvækst i ådalen, genskabelse af vådområder samt fortsat tilplantning i randområder.

Selve fredningsforslaget rummer bestemmelser vedrørende pleje (med henvisning til plejeplanen), drift, militær brug, permanente anlæg og veje, samt offentlighedens adgang.

Fredningsforslaget og plejeplanen blev i 1986 sendt i høring hos berørte myndigheder og interesseorganisationer. Efter mindre justeringer blev forslaget atter sendt i høring i 1991, hvorefter Skov- og Naturstyrelsen agtede at fremsende forslaget til miljøministerens underskrift. På et møde i september 1991 mellem Skov- og Naturstyrelsen og Forsvarsministeriet blev det aftalt, at Skov- og Naturstyrelsen skulle fremsende et sidste, justeret udkast til Forsvarsministeriet til udtalelse.

3.3 Forsvarsministeriets ønske om at udkastet til § 60 fredningsbekendtgørelsen blev erstattet af en drifts- og plejeplan.

Da et udkast endnu ikke forelå i november 1993 foreslog Forsvarsministeriet overfor Skov- og Naturstyrelsen, at arbejdet med planlægningsgrundlaget for naturforvaltningen i Borris Skydeterræn snarest muligt blev genoptaget, og at arbejdet i stedet blev gennemført i form af en drifts- og plejeplan. Baggrunden herfor var de hidtidige positive erfaringer ved det igangværende samarbejde om en drifts- og plejeplan for Oksbøl Skyde- og Øvelsesterræn, samt Forsvarskommandoens beslutning i september 1993 om, i overensstemmelse med forsvarets miljøstrategi, at udarbejde en drifts- og plejeplan for hvert øvelses- og skydeområde. Hertil kom ønsket om at give forsvarets myndigheder et så ensartet grundlag for naturforvaltningen som muligt.

Skov- og Naturstyrelsen meddelte Forsvarsministeriet i januar 1994, at man var indstillet på at efterkomme Forsvarsministeriets ønske om at erstatte fredningsbekendtgørelsen med en drifts- og plejeplan for området.

Det indledende møde om igangsættelsen af en drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn blev herefter afholdt den 29. marts 1994 med deltagelse af Forsvarsministeriet, Forsvarsministeriets Bygningstjeneste, Forsvarskommandoen, Hærens Operative Kommando, Borrislejren samt Skov- og Naturstyrelsen.

Biologisk registrering og korttegning af Borristerrænet blev gennemført af Skov- og Naturstyrelsen i sommeren 1994 og 1995.

Den særskilte aftale om driftsplanlægning for Borris Skydeterræn blev indgået mellem Hærens Operative Kommando og Skov- og Naturstyrelsen den 27. maj 1997. Af aftalen fremgår bl.a., at plejeplanen fra 1985 benyttes i videst muligt omfang.

Som led i udarbejdelsen af planen har Ringkjøbing Amt, Aaskov Kommune, Egvad Kommune, Skjern Kommune, Danmarks Naturfredningsforening samt Friluftsrådet i 1996 haft lejlighed til at fremsende bidrag, og terrænet har tillige været fremvist for disse bidragsydere ved en besigtigelse i juni 1996. Endelig har bidragsyderne haft lejlighed til at kommentere planforslaget inden færdiggørelsen.

3.4 Aftalens virkning

Drifts- og plejeplanen er bindende for de to aftaleparter, Skov- og Naturstyrelsen og Hærens Operative Kommando. Ved underskrift af planen forpligter aftaleparterne sig således til at efterleve og respektere de i planen fastsatte bestemmelser.

STATUS

4 Beskrivelse af Borris Skydeterræn

Borrislejren og størsteparten af Borris Skydeterræn er beliggende i Skjern Kommune. Den resterende del af terrænet ligger i Aaskov og Egvad Kommuner. Hele området er beliggende i Ringkøbing Amt, og udgør ialt 4742 ha.

4.1 Geologi, landskab, hydrologi, vegetationsudvikling og kulturhistorie

Geologi, landskab og hydrologi

Med sine 4742 ha omfatter Borris Skydeterræn landets største hedestrækning. Det er et typisk hedeslettelandskab, der gennemstrømmes i den sydvestlige del af den næsten uregulerede Omme Å. Borris Hede udgør en del af den vidtstrakte Omme Flade, der under den sidste istid dannedes ved aflejringer fra smeltevandet fra den store bræ, der dækkede den østlige del af landet, og består derfor af et jævnt sand- og gruslag. Efterhånden bredte lyngen sig, men der fandtes stadig steder, hvor mos og lav knap kunne dække flyvesandet, som derfor førtes ind over heden som lave klitter, der dog nu alle er gået i stå og blevet lyngdækkede. Men i tidernes løb har der under heden dannet sig et lag al, som hindrer vandet i at trænge ned i undergrunden, og derved er der opstået en del moser i lavningerne, hvor Blåtop-græssets grågrønne farve bryder det enstonede rødbrune lyngtæppe.

Skydeterrænet ligger i området mellem Tarm og Sdr. Felding i et større hedesletteområde, gennemskåret af ådale, der i retningen sydøst-nordøst gennemskærer landskabet ud til den nordvest for liggende Skjernådal. To af disse ådale berører terrænet, idet den største af dem, Omme ådal, gennemskærer skydeterrænet i dets sydvestlige del, og en mindre, Kærbækdalen, løber langs arealets nordøstgrænse. Mod nordvest støder terrænet ud til selve Skjernådalen. Hedesletten er (både nord og syd for Omme ådal) meget flad og jævn samt svagt skrånende fra sydøst ned mod nordvest fra ca. 20 m.o.h. til ca 12 m.o.h. Jordbunden veksler mellem mager sandjord og direkte ufrugtbart kvartssand (med al-lag). En række indsande (indlandsklitter) af rent sand hæver sig stedvist som mindre bakkedrag op til 5 m over terrænfladen, og terrænets højeste punkt er Vistelhøj (i den sydøstlige del, 27 m.o.h.). Hedesletten er desuden rig på større og mindre lavninger, stedvis med åbent vand og tørvelag helt op til 1½ meters tykkelse. I flere af disse lavninger har tørvegravning tidligere fundet sted.

Igennem denne hedeslette løber Omme å i en bred ådal ca. 3 m lavere end det omgivende terræn. Åen fremtræder idag helt ureguleret og slynger sig gennem ådalen i store meanderbuer over en strækning af ca. 21 km, og ca. 7 km. i fugleflugtslinie. To mindre dale (Keldbækdalen og Torsbækdalen) støder til ådalen i den sydøstlige del af terrænet, og ådalen er desuden på begge sider omgivet af rester af et omfattende engvandingskanalsystem.

Nedbøren er (ifølge "Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding", 1979) typisk for Vestjylland såvel med hensyn til årlig mængde, 730 mm i gennemsnit, som til fordelingen på måneder, med de mindste værdier i februar-maj (40 mm) og maximum i august-oktober (90 mm).

Sammenholdes dette med afstrømning og fordampning (der for Borristerrænet er lavere end for

det omgivende agerland), vil jorden i normale år have et vandoverskud i de fleste af årets måneder, bortset fra perioden maj-juli.

Størsteparten af arealet afvandes til Omme å, de nordøstlige dele dog til Kærbækken og de nordvestligste direkte til Skjernåen. Hydrologisk udgør terrænet iøvrigt en næsten helt selvstændig enhed, idet området - bortset fra Omme å (med Keldbæk og Torsbæk) - på det nærmeste ikke modtager vand udefra. En undtagelse er dog de allerøstligste arealer, hvor en vis grundvandsindtrængning fra landbrugsarealerne øst herfor ikke helt kan udelukkes.

Vegetationsudvikling og kulturhistorie

1803:

På Videnskabernes Selskabs kortblad fra 1803 over området er den helt overvejende del af det areal, som Borristerrænet dækker idag, angivet som lynghede. Undtagelser er selve Omme ådal og et mindre område mellem Rabæk Skole og ådalen (landsbyen Rabek) samt et område omkring Gravl skole (Gravel og Heldgård), der er angivet som dyrket land. Desuden er Sortekær og et stort område med St.Engmose som centrum angivet som moseområder.

Der har kun været få huse i området. Rabek er angivet som en landsby uden kirke, der er angivet 3 gårde ved Gravel samt yderligere 2 enligtbliggende gårde ved henholdsvis St. Hvollig og Nygård. Med andre ord et nærmest øde område, bortset fra Omme ådal med nærmeste omgivelser, hvor der åbenbart har været en mindre landsby, samt 5 gårde.

Disse gårde ved Omme ådal har været såkaldte ådalslandbrug, hvor landbrugsudnyttelsen (ifølge "Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding") har været praktiseret således:

"Ådalslandbruget havde gennem århundreder været baseret på husdyrhold, hvor græsvæksten - fortrinsvis fra engen, men tillige fra ageren og heden - leverede foderet til dyrene. Engen gav især hø til vinterfodring af kvæget ... Fårene klarede sig overvejende med græsning i hedeområderne, især i de lavninger, de såkaldte grønner, hvor fugtigheden favoriserede græsvæksten. I hele sommerperioden måtte de dele hedens ressourcer med ungkvæget, der om vinteren udelukkende levede af halm. Lyng indgik ofte som bestanddel af foderet, og bjergning af lyng om vinteren til staldfodring var en almindelig foreteelse ... Efter opløjning af grønsværen blev de dyrkede arealer anvendt til kornavl i 4-5 år, hvorpå de fik lov til at gro til med græs (og ukrudt) i 6-8, somme tider 10 år. Lod man dem ligge længere, begyndte lyngen at brede sig, og det var man ikke interesseret i. I hele denne grønjordsperiode græssede kreaturerne på ageren ...."

Ovenstående citater fortæller (ud over et stykke kulturhistorie), hvorledes landskabet blev "plejet", så ådalsengene, små marker og store hedestrækninger gennem århundreder var i stabil balance uden tilgroning og uden "forældelse" af lyngheden.

I heden skar man desuden tørv til brændsel og tækning.

Hedens dyre- og planteliv fik med den ekstensive udnyttelse dermed lov til at leve i ro. Ulve holdt til her indtil den første halvdel af 1800-tallet.

Men de store hedeflader gav ikke blot ly for dyr og planter. De blev også et fristed for omstrejfende "kjæltringer" eller "skøjere" som de kaldte sig, helt frem til begyndelsen af dette århundrede. I denne del af Jylland holdt de særligt til i usle, klinede hytter ved Rind sydvest for Herning og Dejbjerg nord for Skjern. Herfra flakkede de om som glarmestre, tiggere, tyve og til tider ransmænd. Det var derfor ikke uden grund, at postrytteren mellem Ringkøbing og Varde havde skarpladt pistol i sadeltasken.

Borris har fra gammel tid spillet en rolle, idet de to vigtige veje fra Ringkøbing til Vejle og fra Viborg til dens udskibningssted ved Hjerting her krydsede hinanden og førtes over Skjern Å på Borris Bro for derefter at fortsætte over heden som hjulspor, for førstnævntes vedkommende som Ørbækvejen, hvor de gamle, primitive milepæle endnu står. Den fører

både over Rævegrav Bakker og Røverstuer. Dette sidste navn betyder ikke at røvere netop holdt til her, men er et folkenavn, der er knyttet til mange hulninger, der fremkom i hedebakkerne, hvor lyng- og moslaget var brændt af, og stormen havde blæst det løse sand bort. Derimod var Sorte Kro lidt længere nede ad vejen en berygtet smugkro. Det var først da jernbanen fra Silkeborg til Skjern blev anlagt, at landsbyen Borris opstod i den form vi kender den.

1903:

Da staten i 1903 (efter erhvervelse i 1902) overdrog Borris Sønderland til forsvarets brug, var tilstanden for dette store hedeareal næppe meget forskellig fra tilstanden i 1803. Ifølge "Plantevæksten på Borris Hede", en artikel fra Botanisk Tidsskrift, 1906, beskrives heden som en ensformig flade med nogle få indlandsklitter og rigeligt med fugtige områder. Af artiklen fremgår, at vådområderne var flere, større og mere varierede. Desuden nævnes det, at heden "tre gange i Mands minde har været hjemsogt af brande", nemlig i 1869, 1889 og 1893.

Brande, som havde sat sig tydelige spor på de tørre dele af heden.

Større brande var med andre ord jævnlige forekommende og med til at forny lyngheden, men samtidigt anføres også at "De fleste eller måske alle indsande på Borris Hede skyldes hedebrande". Der er givetvis tale om voldsomme brande ved sommertid, hvor lyngskjolden er brændt med. Og hvis lyngskjolden ødelægges og sandet blottes på større flader, starter sandflugten.

Mens Borris Sønderland ved statens erhvervelse givetvis så ud, som den havde gjort i 1803, var området omkring Omme å ændret en del: Her havde indsatsen for at udnytte større dele af jorden landbrugsmæssigt sat ind i slutningen af 1870-erne. På foranledning af Hedeselskabet skete dette først og fremmest ved anlæggelse af et omfattende kunstvandingsanlæg på begge sider af ådalen. Princippet bestod i, at man opstemmede vandet i selve åen og ledte det over i kanaler, der løb langs med åen og som følge af et mindre fald gradvist fik kanalvandet til at løbe i et højere niveau end selve åen. Langs disse hovedkanaler var der opkastet en vold, gennemskåret af små regulerbare afløb, hvorfra vandet gennem et sindrigt system af render ledtes ud over de tilstødende marker. Vold, hovedkanal og rester af rendesystemer findes stadigvæk flere steder langs ådalen og er vidnesbyrd om en fase i ådalens historie.

Også dele af det store moseområde (St. Engmose m.v.) øst for Borris Sønderland forsøgt afdrænet og opdyrket i denne periode (navnlig omkring Foldager), og enkelte mindre plantager var blevet anlagt hist og her i slutningen af 1800-tallet. Større forsøg på hedeopdyrkning havde derimod ikke fundet sted i området.

1953:

Da staten erhvervede de resterende dele af det nuværende skydeterræn i 1953 havde landskabet udenfor Borris Sønderland undergået yderligere forandringer. Hedeopdyrkingen havde for alvor taget fat i den mellemliggende periode, og af de knap 3000 ha, som skydeterrænet udvidedes med, var kun ca. 550 ha hede. Ca. 15 ha var plantage, og resten var hovedsageligt agerland og enge samt enkelte mindre moseområder.

Store dele af agerlandet var blevet forsynet med tætte læhegnsrækker, og hele området var blevet udsat for en gennemgribende dræning og grøftning.

Også Borris Sønderland var forsøgt drænet. Under 2. Verdenskrig anlagde tyskerne et omfattende grøftesystem, og selvom det ikke lykkedes dem at afdræne heden i et for dem tilstrækkeligt omfang, gik det dog hårdt ud over hedens lavninger med søer og vådområder. Alligevel må det samlede område også i 1953 betegnes som et usædvanligt og værdifuldt naturområde. Borris Sønderland var stort set stadig den næsten uberørte hede som i 1903, og forsvarets anvendelse af arealet som skydeterræn havde alt i alt nærmest haft en gavnlig

effekt på hedeplejen, og desuden bevaret denne uforstyrret. Hertil kommer, at hele det tilkøbte område var væsentligt mindre kultiveret end gennemsnittet for egnen, hvor der ellers ikke var større hedestrækninger eller moseområder tilbage på købstidspunktet.

Indenfor det erhvervede område lå Gundesbøl Hede med sine 240 ha næsten uberørt, og dræningen og opdyrkningen af store Engmoseområdet, der i perioden indtil erhvervelsen var blevet intensiveret (navnlig for de sydlige afsnit: Sortkro-området) var ikke vellykket. Og det erhvervede stykke af Omme Å var næsten ureguleret.

Sammenfattende kan de for naturen væsentligste ændringer fra 1903 til 1953 for hele området under ét beskrives som et kraftigt fald i områdets vådområdeareal (dræning) og et ligeledes kraftigt fald i lynghedearealet (udenfor Borris Sønderland). Men begge dele mindre end for det omgivende naboland.

1983:

1953 betegnede et vendepunkt i vegetationsudviklingen, idet det siden, set fra et naturmæssigt synspunkt, kun er gået fremad.

Den erhvervede agerjord har ligget udyrket, hvilket for flere af arealernes vedkommende har resulteret i, at lyngen begyndte at brede sig igen. Undtagelsen var, hvor særligt flittige landmænd gennem dybdepløjning m.v. havde bearbejdet jorden intensivt.

Af det omfattende grøftesystem både i Borris Sønderland og i resten af området har kun hovedgrøfterne været vedligeholdt, og da kun på strækninger, hvor passage ad vejene nødvendiggjorde dette. Det medførte, at det resterende grøftesystem gradvist forfaldt, og at områdets vådområder derfor gradvist genskabtes i næsten deres oprindelige omfang.

Brandbælter gennemskærer heden og sørger sammen med en effektiv brandovervågning for, at hedebrand er under kontrol og indskrænket til talrige småbrande, der sammen med en stedvis mekanisk hedepleje er med til at forynge lyngen på en måde, der træder istedet for de gamle ådalslandbrugs hedeudnyttelse. Den mekaniske hedepleje er dog næppe omfattende nok til helt at stabilisere foryngelse af lyngen.

Langs områdets grænser er anlagt plantager, der er med til at "beskytte" området mod det omgivende agerlands stigende naturmæssige forarmning og mod risikoen for indblæsning af kunstgødning over heden gennem jordfygning. En fuld beskyttelse kræver dog yderligere plantageplantninger.

Samtidigt er en ny og problematisk fase i udviklingen så småt ved at melde sig: Tilgroningen af de dele af landskabet, som ikke regelmæssigt afbrændes eller plejes mekanisk. Ifølge et notat fra Vildtbiologisk Station, 1978 udgjorde arealer, defineret som krat, 4 ha i 1953 og 220 ha allerede i 1967. I 1995 var kratarealet skønsvist mindst dobbelt så stort, og på næsten alle gamle agerlandsområder, samt på de yderligt liggende dele af lyngheden er der begyndende opvækst, som gradvist vil udvikle sig til tæt skov i løbet af en årrække, medmindre der sættes kraftigt regulerende ind. Også i selve ådalen og i enkelte andre vådområder er der begyndt en tilgroning med pilekrat, der gradvist vil dække disse vådområder.

4.2 Statens erhvervelse af Borris Sønderland i 1902

I den sidste halvdel af det nittende århundrede var hedestrækningerne i Jylland svundet stærkt ind. Overalt så man smågårde, huse og plantager skyde op, hvor det var muligt at fravriste lyngen en stump dyrkelig jord. Hos mange opstod derfor frygten for, at vi skulle miste en af vore mest ejendommelige naturskønheder: Blichers og Etlars vildene hede. Dette førte til, at

der fremkom ønske om at bevare et stykke hedejord, der var stort nok til at yde sikkerhed for hedens dyre- og planteliv, og som kunne ligge som et minde om de vidtstrakte hedeblader.

Direktøren for Københavns Universitets Botaniske Have, professor Eugen Warming, havde i 1899 indstillet, at man søgte at bevare en større hedestrækning, og Landbrugsministeriet tog straks tanken op. I 1901 kunne professoren fremlægge et salgstilbud fra ejerne af Borris Sønderland gældende til 1. maj 1902, og i en senere skrivelse henviste han til arealets anvendelighed til fægtningsskydninger. Omkring nytår 1902 førtes der derefter forhandlinger mellem Landbrugsministeriet og Krigsministeriet, og det lykkedes at få købet vedtaget på finansloven 1902/03. Selve heden kostede Landbrugsministeriet 10.000 kr., idet hedelodderne blev købt for 10 kr. pr. tønde land, hvortil kom Krigsministeriets udgifter til erhvervelse af lejrplads og opførelse af barakker m.m., og sammen med professor Warming tilkommer æren af erhvervelsen af arealet i høj grad skydeskolens tidligere chef, oberst Prytz. Mens prisen på hedejorden som sagt var meget ringe, blev agerjorden desværre holdt i så høj pris, at man måtte opgive tankerne om at gøre arealet så dybt i retning af Hvollig, som man gerne kunne ønske. Skydeterrænet omfattede ved købet i 1902 ialt 3240 tønder land, eller næsten 19 kvadratkilometer, med en omkreds på godt 20 km, beliggende nord for Omme Å, det meste af det såkaldte Borris Sønderland, som herefter blev benævnt Statens Hede.

Landbrugsministeriet var skødeindehaver, mens Krigsministeriet (nu Forsvarsministeriet) og Københavns Universitet i forening i 1903 fik overdraget brugsretten til det indkøbte areal.

Denne fælles brugsret blev bl.a. manifesteret ved universitetets ret til medbestemmelse om arealets benyttelse og pligt til deltagelse i aflønning af opsynsmanden, ligesom det var en selvfølge, at arealet overgik til universitetets enebrugsret hvis benyttelsen nogensinde skulle blive opgivet af de militære myndigheder.

Den 19. august 1903 rykkede den første hærenhed ind i den nyoprettede Borrislejr for at gennemføre skydninger.

Københavns Universitet ansatte en opsynsmand, der for et beskedent honorar varetog universitetets interesser med henblik på opsynet.

I 1960'erne var universitetets opsynsmand skovfoged Johannes Frydenlund Petersen.

Universitetet havde jagtretten på Borris Sønderland, hvilket blev fuldt ud respekteret fra forsvarets side, i det mindste frem til omkring 1960. Fra universitetets side tillod man enkelte rævejagter, men iøvrigt var det ikke tilladt at jage på den del af heden til hvilken universitetet havde medbrugsret (Borris Sønderland inden for det gamle dige).

I forbindelse med udvidelsen af området i midten af 1950'erne og sammenlægningen af hele Borris Hede overdrog Landbrugsministeriet hele arealet til Forsvarsministeriet i 1961, hvilket fremgår af en legitimationserklæring af 18. juli 1961 fra Landbrugsministeriet, samt af tingbogsattesten i 1998 for matr. 2d Borris Sønderland, Sdr. Borris.

Universitetets medbrugsret fremgår ikke af tingbogsattesten.

Universitetets brugsret til Borris Sønderland har været holdt i hævd op til i 1960'erne, men synes efter 1970'erne mere eller mindre at være gået i glemmebogen.

Endnu i 1974 er man enige om at universitet har denne ret (jf. "Forsvarets arealer - en beretning fra forsvarsministeriets naturfredningsudvalg", udgivet af forsvarsministeriet i 1974), men det er uklart hvad der ligger i den.

4.3 Fredningen af Statens Hede i 1903

Den 3. oktober 1903 udsendte Bølling-Nørre Herreders Kontor en "Bekendtgørelse om Fredning af det af Staten tilhørende Hedeareal ved Borris Sønderland". Denne - såvidt vides Danmarks første - fredningsdeklaration havde fra begyndelsen pålagt forsvaret en række restriktioner for udnyttelsen af Borristerrænet.

Bekendtgørelsens ordlyd var følgende:

“Det bekendtgøres herved, at det Staten tilhørende Hedeareal af Borris Sønderland vil være at frede, og advares derfor alle uvedkommende om ikke at forøve nogen som helst Ufred paa bemeldte Areal.

Det er navnlig forbudt uvedkommende at færdes i Heden paa en saadan Maade, at der derved kan opstaa Fare for dens Ødelæggelse f.eks. ved Hedebrand, og indskærpes det særlig Ejere eller Brugere af tilgrænsende Hede - eller Mosearealer nøje at iagttage Brandpolitilovens herhenhørende Bestemmelser betræffende Afbrænding af Lyng, Hede- eller Moseetørv m.v.

Det er ligeledes efter Vedkommende Ministeriums Forlangende forbudt alle og enhver, der ikke kan godtgøre særlig Adkomst, at udøve Jagt, at slaa Lyng i Heden til Tækning, Bagning, Strøelse, Foder og lignende, at skære Lyngtørv i Heden, at grave Tørv i mosen paa “Søbjergene”, at plukke Bær og at lade Kreaturer græsse paa Arealet, ligesom det selvfølgelig er forbudt at opdyrke dette.

Arealet er afgrænset ved Pæle, der er nedrammede i Skellinierne. Opsynsmand i Lejren ved Borris Johan Chr. Jensen fører tilsyn med hele Arealet, overensstemmende med den ham gennem 3die Ingeniørdirektion meddelte Instruks.

Overtrædelse af Fredningsbestemmelserne vil medføre Strafansvar.

Bølling - Nørre Herreders Kontor, den 3die Oktober 1903.

V.R. Krag.”

Som det fremgår omhandler fredningsdeklarationen kun færdselsbestemmelser, nærmere betegnet forbud mod uvedkommendes færdsel der kan afstedkomme hedebrand, samt forbud overfor uvedkommende mod at udføre jagt, lyngslåning, skæring af lyngtørv, kreaturgræsning, bærplukning og opdyrkning.

Fredningsdeklarationen er ikke tinglyst på ejendommen, og der har efterfølgende hersket en del uklarhed om, hvorvidt der var tale om en egentlig fredning.

På en forespørgsel i august 1936 fra Forsvarets Bygningstjeneste til Københavns Universitets Botaniske Have om hvorvidt der kunne dispenseres fra forbudet mod bærplukning svarede direktøren følgende: “Som bekendt er Borris Hede jo politimæssigt fredet gennem Bek. af 24/9-1903 fra Bølling-Nørreherreders Kontor, hvorved også overtrædelsen af forbudet mod bærplukning vil medføre straffeansvar. Det drejer sig således alene om en politimæssig sikring af statens ejendomsret, medens der ikke er tale om nogen fredning efter naturfredningsloven.

I betragtning af, at dette ikke er tilfældet, og at fredningen af Borris Hede set fra et naturvidenskabeligt synspunkt i det hele taget er ret egenartet, sålænge arealet benyttes som militær øvelsesplads, kan jeg under henvisning til den af Hr. Obersten givne begrundelse tiltræde, at der søges om dispensation indtil videre for forbudet mod bærplukning..”

Generalauditør E. Schæffer kommenterede samme sag i en skrivelse af 12. juni 1937 til Krigsministeriet. Heri hedder det bl.a., “at hjemmelen for straf for overtrædelse af bestemmelserne i fredningsbekendtgørelsen fra 1903 alene kan søges i brandpolitilov, jagtlov, straffelov, lov om mark- og vejfred samt i statens ejendomsret til arealet, og den henviser altså ikke i sin helhed til nogen lovbestemmelse.”

På baggrund af generalauditørens vurdering kan det altså konkluderes, at Borris Hede ikke er fredet.

I årene efter fredningsbekendtgørelsen i 1903 fremsatte Krigsministeriet ved flere lejligheder ønske om beplantning inden for Borris Sønderland, hvilket ikke blev imødekommet fra universitetet.

Under krigen blev der givet nogle begrænsede tilladelser til tørvegravning, mens en ansøgning om tilladelse til brunkulsgravning blev afslået. Også disse sager blev forelagt universitetet og naturfredningsrådet.

I årenes løb har der været ført adskillige forhandlinger med forskellige fredningsinstanser om en evt. nærmere præcisering af fredningen. Således førtes der i 1911 til 1913 en række forhandlinger mellem militæret og udvalget for naturfredning herom, dog uden resultat.

Årene 1960 til 1961 forhandlede der en del med Reservatrådet om eventuel oprettelse af et vildtreservat omfattende hele skydeterrænet, ikke alene "universitetes hede", men også de efter krigen erhvervede arealer udenom denne. Et bekendtgørelsesudkast hertil lå klar allerede den 4. februar 1959, udarbejdet af landbrugsministeriet, som var ejer af arealet. Udkastet var udarbejdet på begæring af forsvarsministeriet og reservatrådet.

Som bekendt havde universitetet jagtretten på arealerne fredet i 1903, mens forsvaret havde jagtretten på de nyopkøbte, omliggende områder, bl.a. Omme Ådalen. Fra militærets side fremkom der herefter ønske om udvidelse af jagtretten - til begrænset jagtudøvelse - til at gælde for hele området, mod at fredningen blev udvidet til også at omfatte de nyerhvervede arealer.

Der blev bebudet et forhandlingsmøde herom mellem universitetet, forsvarsministeriet og Naturfredningsrådet. Det var hensigten her at finde frem til en naturfredningsordning og samtidig reservatorordning med henblik på en ordning af jagtforholdene

Disse forhandlinger førte ikke til noget, bl.a. fordi universitetet ikke ønskede at afgive noget af sin brugsret til heden.

Senere har forsvarsministeriets daværende departementschef, general Lindhardt to gange dels i 1961, dels i 1962 henvendt sig i ministeriet for kulturelle anliggender og foreslået hele skydeterrænet fredet, altså både det gamle Sønderland og de nyerhvervede dele.

Disse sager blev af ministeriet for kulturelle anliggender forelagt Naturfredningsrådet i efteråret 1962, med forslag om at der blev afholdt et møde herom med repræsentanter for forsvarsministeriet, Københavns Universitet, ministeriet for kulturelle anliggender og Naturfredningsrådet. Mødet blev dog ikke afholdt, og sagen kom ikke videre. I juni 1964 tog rådets formand Ragnar Spærck sagen op over for fredningsplanudvalget for Ribe og Ringkjøbing amter. Heri støtter han på Naturfredningsrådets og Københavns Universitets vegne tanken om en fredning af hele Borris Hede, men fastslår at universitetet har fuld brugsret til området. Han foreslår derfor at der afholdes et møde mellem de to brugere samt ministeriet for kulturelle anliggender og de vedkommende fredningsinstanser. Heller ikke dette møde blev afholdt, og sagen kom heller ikke videre den gang.

Spørgsmålet om sikring af naturværdierne på Borris blev herefter først taget op igen i forbindelse med udsendelsen af beretningen i 1974 om forsvarets arealer fra Forsvarsministeriets naturfredningsudvalg (se kapitel 3.1, samt 3.2 og 3.3).

Der har i årenes løb været foretaget forskellige tiltag på terrænet, på baggrund af ansøgninger fra forsvaret og vurdering heraf fra relevante myndigheder.

I 1973 meddelte fredningsplanudvalget for Ringkjøbing amt tilladelse i medfør af naturfredningslovens § 43 til etablering af en midlertidig feltskydebane ved Nørremose på Borris Sønderland.

I 1974 meddelte fredningsnævnet for Ringkøbing amts fredningskreds tilladelse på særlige vilkår til opstilling af 4 stk. pejlestader (tårne) og 5 stk. observationsstader (jordhøje) for artilleriskydninger på Borris Sønderland.

I 1976 etableredes en pansermålsbane og en meteorologisk målestation på Borris Hede efter tilslutning på visse vilkår fra fredningsplanudvalget for Ringkøbing amt og Naturfredningsrådet.

I 1980 blev der efter indstilling fra Naturfredningsrådet og med henvisning til 1974-beretningen fjernet visse beplantninger anlagt ved Østbroen og ved Kovflodvej nær Omme Å, inden for den gamle fredning. Den 6. april 1989 meddelte Fredningsnævnet for Ringkøbing Amts Fredningskreds tilladelse i medfør af naturfredningslovens § 34 og § 47 til flytning af et pejletårn på heden. Nævnet bemærkede i sin tilladelse, at området er fredet ved en bekendtgørelse af 3. oktober 1903, der navnlig forbyder uvedkommende at færdes i området. Nævnet fandt derfor ikke, at denne fredning på nogen måde har betydning for pejletårnets flytning.

4.4 Den militære historie

Efter at forsvaret i 1903 havde fået overdraget brugsretten til terrænet og købt et areal i tilknytning hertil, oprettedes på det tilkøbte areal ved Skjern Åen i terrænets nordlige del en lejr, der i hovedsagen var baseret på telte. De ret få bygninger man havde brug for til lejr detachmentet blev dels hentet fra den gamle Funder-lejr ved Silkeborg, dels opført på stedet. Lejrens ældste bygninger er således opført i Funder i 1882 og flyttet til Borris i 1903.

Den teltbaserede skydelejr i Borris skulle huse de jysk-fynske infanterienheder i august-september hvert år, når de regimentsvis rykkede fra garnisonen til "fægtningsskydning" i 4-6 dage i Borris. Teltene blev rejst af et detachment, som udførte det forberedende arbejde i løbet af juli-august, og som betjente de skydende enheder under opholdet i lejren.

I lejren var der vandforsyning ved et par brønde med håndpumper. På et tidspunkt blev der rejst vindmotorer som drivkraft for disse pumper, senere motorpumper, og først i 1923 blev vandtårnet bygget.

Mandskabet spiste i fri luft ved "Åkøkkenet" (hvor nu cafeteriet ligger), og maden tilberedtes under et bølgebliktag ved hjælp af feltkostinventaret. På dette sted var der et antal badebroer ud i Skjern Å, hvor mandskabet kunne bade (naturligvis under kommando).

Når alle skydninger var gennemført i september sløjfedes teltlejren og de for skydningerne nødvendige anlæg, således at heden igen henlå fredeligt i tiden oktober til juli.

I de følgende år udbyggedes lejren gradvist. Først med spiselokaler og fra midten af trediverne tillige med indkvarteringsbygninger for de skydende enheder, en udvikling, der fortsatte under anden verdenskrig, hvor lejren benyttedes af besættelsesmagten

Tyskerne var rykket ind i lejren 20. april 1940 med et kompagni fra Luftwaffe. Man havde tanker om at bygge en flyveplads på heden, men dette blev opgivet allerede i juni da man opdagede at jorden var for blød til dette formål. Nogle jordarbejder fra dette forsøg kan endnu ses i landskabet øst for den nordlige ende af Hvolligvej, og enkelte steder står også afvandingsgrøfter tilbage. Lejren og terrænet blev herefter benyttet som øvelsesområde, hvor der desuden var enkelte kamouflageanlæg. Flyvepladsen blev flyttet til Karup.

Forsvarets udbygning efter 1945, bl.a. med mere moderne våben - herunder langtrækkende skyts og bæltekrøretøjer - medførte behov dels for en mere intensiv udnyttelse af terrænet, dels for udvidelser. I 1952/53 købtes derfor yderligere knap 30 kvadratkilometer i hovedsagen

syd og øst for det oprindelige areal, herunder hele Gundesbøl Hede, samt en 7 km lang strækning af Omme Å, således at hele området nu er på 47,2 kvadratkilometer.

Ved overtagelsen af "det nye terræn" i 1953 lå der ca. 50 landejendomme i dette område, samt en skole ved Gravl og en ved Hvolligvej, med koncentrationen omkring Omme Å langs Hældgaardsvej og Gravlvej. I løbet af en halv snes år blev de fleste ejendomme ødelagt som følge af beskydning og øvelser, og der var i 1965 kun følgende bygninger tilbage i nogenlunde intakt tilstand:

Hjemmeværnsgården ved Hulmose (bruges fortsat af Hjemmeværnet), et transformatorårn ved Hulmose samt Rahbek skole ved Hvolligvej-Ringvejkrydset. Sidstnævnte bygning blev nedrevet i 1970, da den var nær sammenstyrtning. Stedet for denne skole og Gravl Skole er markeret ved skilt.

Umiddelbart ved "det gamle vandtårn" (bygning 31) i et lille haveanlæg er anbragt en sten med inskriptionen "Borrislejren, oprettet 19/8 1903".

Denne sten blev rejst ved lejrens 50 års fødselsdag i 1953, idet den første infanterienhed, 16. Bataillon, rykkede ind i Borrislejren som den første skydende enhed den 19. august 1903.

Ringvejen blev påbegyndt i 1954, idet de skydende afdelinger i nogle år afgav styrker, som grøftede langs eksisterende markspor og planerede - alt ved håndkraft. I de følgende år blev arbejdet overtaget af Nordjyske Bygningsdistrikt, og den 30 km lange vej var færdig til at blive taget i brug i juli 1962. Der foretages stadig udbygning af vejen, i de seneste år til brug for bæltekøretøjer.

Siden 1967 har også artilleriet udført visse skydninger fra stillingsområder uden for det egentlige skydeterræn.

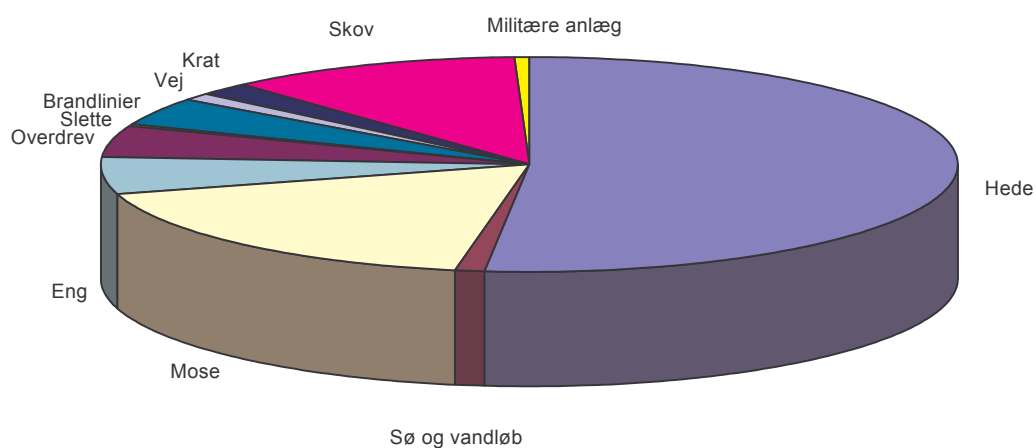
Efter krigen var der mange planer om en yderligere udbygning af Borrislejren. I 1985 blev en omfattende renovering og udbygning af lejrens faciliteter påbegyndt. Dette arbejde blev afsluttet i april 1990. I dag byder lejren på tidssvarende og gode spiseforhold. Lejrens kapacitet er ca. 1 bataljon værdi. Kapaciteten kan udvides i situationer med mange skydende enheder koncentreret i lejren ved benyttelse af den nu permanent oprettede teltlejr, der kan rumme 400 personer.

Terrænets udnyttelsesgrad har gennem årene været stadigt stigende. Der gennemføres nu skydninger på ca. 280 af årets dage.

4.5 Nuværende status. Registrering og beskrivelse af de enkelte areal-typer

Registrering af arealtyper er foretaget i november 1996 i forbindelse med korttegningen. Det samlede areal er opgjort til 4743 ha, heraf er ca. 4216 ha (89 %) åbne arealer og ca. 524 ha (11 %) skov. Arealerne er opdelt i arealtyper, som på det til drifts- og plejeplanen hørende grundkort (bilag 1) og bevoksningslisten (bilag 4) forkortes med koder på tre bogstaver, de såkaldte anvendelseskoder. Bilag 4 skal altså læses sammen med bilag 1. For de skovbevoksede arealer gælder det som hovedregel, at anvendelseskoden svarer til bevoksningens hovedtræart, mens den for de åbne arealer beskriver naturtypen i overensstemmelse med de beskyttede naturtyper i naturbeskyttelsesloven, eller beskriver de militære øvelsesanlæg. I bevoksningslisten (bilag 4) er samtlige afdelinger gennemgået, og for hvert areal (litra) er anført en anvendelseskode samt arealet i hektar. For skovbevoksede arealer tillige en række oplysninger, der beskriver bevoksningen nærmere.

I figur 4.1 er vist arealsammensætningen på hele Borris Skydeterræn, fordelt på en række arealtyper. Det fremgår, at hede og mose udgør langt den største andel, efterfulgt af skov, eng overdrev og brandlinier.

Figur 4.1. Arealammensætning af Borris Skydeterræn

Åbne arealer

I tabel 1 er vist sammensætningen af de åbne arealer:

Tabel 1. De åbne arealers fordeling på arealtyper.

Anvendelseskode på kort	Arealtyper	Areal i ha
HED	hede	2456.5
SØ	sø	27.9
VLB	vandløb	18.5
MOS	mose	846.8
ENG	eng	260.4
ORE	Overdrev	222.5
SLE	Slette	12.3
BRL	brandlinie	196.2
BÆL	bæltekøretøjsspor	6.1
VEJ	Vej	47.5
KLK	Kaserne/Lejr/Garage	5.9
KRT	Krat	95.5
STO	stillingsområde	1.5
AGE	ager	1.9
BAN	bane	1.6
LUØ	lukket øvelsesbane	2.3
SKB	skydebane	11.1
AAN	Anden anvendelse	2.2
Total:		4216.7 ha

Nedenfor er beskrevet de enkelte arealtyper, som de er angivet på grundkortet (bilag 1), med forkortelseskoder. Der er desuden redegjort for definition og afgrænsning af de enkelte arealtyper, som de er angivet på grundkortet. Arealtyperne hede, mose, eng, overdrev, sø og vandløb er alle beskyttede naturtyper i henhold til naturbeskyttelseslovens § 3. Definitionen følger Skov- og Naturstyrelsens "Vejledning til registrering af beskyttede naturtyper" fra 1993, som desuden er fulgt i feltregistreringen.

Vådområder på terrænet har stor betydning som levesteder (habitater) for en række plante- og dyrearter. Der er derfor ved registreringen lagt vægt på, at vådområderne skal kunne udskilles. Der tænkes her især på hedemoserne på hedefloden, som danner en vanskeligt registrerbar mosaik med den tørre hedeflade. Hedemoserne har været udgrøftet og forsøgt bortdrænet under 2. verdenskrig. De ønskes nu genskabt i det omfang det er muligt.

Vådområderne på terrænet udgør ialt 1153 ha, hovedsageligt mose, men også eng, sø og vandløb.

Udover arealtyperne som er vist i tabel 1 er der på kortet desuden angivet sten- og jorddiger samt fredede fortidsminder.

Hede

Hede (HED) udgør 2456.5 ha, svarende til 51,8 % af det samlede skydeterræn. Det er dermed også langt den største naturtype på terrænet. Naturtypen hede er karakteriseret ved

hedevegetation med tydelig forekomst af karakteristiske dværgbuske, på Borris i form af Hedelyng, Revling, Hedemelbærris, Tyttebær og Krybende Pil.

Hede er den vigtigste naturtype på Borris Skydeterræn, da arealerne er meget store og velbevarede, og udgør det største sammenhængende stykke indlandshede i Danmark. Heden har ikke været udsat for gødskning, sprøjtning eller dyrkning i en meget lang periode, hvis overhovedet nogen sinde.

Det største hedeareal findes nord for Omme Å, det såkaldte Borris Sønderland. Syd for Omme Å ligger det mindre hedeareal Gundesbøl Hede, som er mere præget af tilgroning af selvsået bjergfyr m.v. I afsnit 4.6 og 4.7 er hedens plejetilstand og flora nærmere beskrevet.

Moser

Mose (MOS) udgør 846.8 ha, svarende til 17.8 % af det samlede areal. Mose er en fælles betegnelse for en række vådbundsområder med plantesamfund der har betegnelse efter vegetationens sammensætning, f.eks. rørsump, starsump, ellesump, birkekær m.fl., eller efter vandtilførslen kærmose, vældmose m.fl. Definitionen af mose sker primært ud fra botaniske kriterier og graden af fugtighed. Kærmose deles op i rigkær og fattigkær efter jordbundens naturlige surhedsgrad og næringsindhold. Hedemoser er f.eks. en type fattigkær med sur og mager bund.

På Borris Skydeterræn er hedemoserne den vigtigste mosetype. Ved korttegningen er skillelinien mellem den tørre hede og hedemoserne som regel trukket der hvor græsset blåtop overtager, da det med sin karakteristiske blågrønne farve markerer med en skarp linie hvor de fugtigere arealer ligger. De største hedemoser er Lindemose, Storemose, Tranedamsmose, Store Engmose, Lille Engmose, Kalvemose, Blæsbjerg Mose, Kvindly (=Gårdmosedam), Keldmose, Søndermose, Keldbæk Mose og Fuglemose. Keldbæk Mose er blevet genoprettet i 1995 af Borrislejren ved opstemning af bækken, hvorved der er opstået et større mose- og søområde. Vandstanden i Fuglemosen er sunket noget i de senere år på grund af regulering af bækken, der afvander området udenfor skel.

I Omme Ådal findes i modsætning til hedemoserne en mere rigkærspræget mosetype langs åen, som skyldes åens aflejringer af næringsrigt sediment igennem tiderne. Her vokser bl.a. den sjældne plante engblomme, som netop er knyttet til frodige enge og moser.

Enge

Eng (ENG) udgør 260.4 ha, svarende til 5.5 % af det samlede areal. Engarealer er karakteriseret ved at være dækket af græs- og urtevegetation og er, i modsætning til overdrev, beliggende på relativt lavtliggende og oftest fugtige arealer. Typisk er de beliggende som mere fugtige lavninger i de tørre overdrevsområder, eller i tilknytning til vådområder som f.eks. moser. Afgrænsningen i forhold til overdrev kan være svær, men vurderes på forekomsten af mere fugtighedskrævende plantearter, karakteristisk for ferskeng. Grænsen mellem eng og mose er endnu sværere, men trækkes tilsvarende efter forekomsten af deciderede moseplanter.

De vigtigste engarealer på Borris Skydeterræn findes langs Omme Å, især på sydsiden i den vestlige del, men også i Komoseområdet nord for åen. Endvidere er vestkanten af Lille Engmose i hjørnet ud mod Ørbækvej og Fillingsandvej klassificeret som eng. Engarealerne på Borris repræsenterer formentlig både tidligere marker og græsningsarealer fra de nedlagte bøndergårde langs Omme Å og er i dag overvejende græsdedkede arealer, som ikke er udpræget fugtige.

Overdrev

Overdrev (ORE) udgør 222.5 ha, svarende til 4.7 % af det samlede skydeterræn. Naturtypen overdrev er karakteriseret som tørbundsarealer på mager, ofte sandet jord, med en lysåben, naturlig græs- og urteflora, som ikke har været gødsket, sprøjtet eller jordbehandlet igennem en længere årrække. Hvis dette alligevel sker eller er sket, bærer vegetationen præg deraf ved at være mindre varieret, men den vil gradvist atter vende tilbage til sin oprindelige tilstand hvis indgrebet ophører. En række bestemte plantearter er indikatorer for naturtypen overdrev. På Borris Skydeterræn findes de største overdrevsarealer langs Omme Ådal, både nord og syd herfor. Desuden den nordlige del af St. Engmose, op mod Blåbjergvej, samt arealet omkring kulissebepantningerne nord for Kildebakker. Alle overdrevsarealerne repræsenterer formentligt tidligere agre fra de nedlagte bøndergårde. De næringsfattige sandmarker er hurtigt blevet udvasket, og overdrevsfloraen er indvandret.

Sø

Søer (SØ) udgør ialt 27.9 ha, svarende til 0.6 % af det samlede areal. Betegnelsen SØ omfatter alle permanente, ferske søer og vandhuller med åbent vandspejl. Vandstanden kan svinge noget efter årstiden, og nogle vandhuller kan tørre ud i løbet af sommeren. Der findes ialt 25 søer og 96 vandhuller spredt rundt på terrænet, dog meget få på den tørre hede i den vestlige og nordlige del af Borris Sønderland.

De største søer er afsnørede dele af Omme Å ved Vestbroen og Østbroen samt søerne i hedemosen Gårdmosedam (også benævnt "Kvindly"). Sidstnævnte hedesøer er opstået ved tørveskær og optagning af tørvesmuld til tørvebriketter. Området afvandes ikke (grøftesystemet er afbrudt).

Andre større søer er hedesøerne Langdam og Kildesø, samt de opstemmede søer Kovflod, St. Hvollig, Skidenkær, Keldbæk Mosesø og Torsbæksøen. Kildesø er sikkert en oprindelig alhedesø, men alen i bunden er (vistnok) sprængt væk af tyskerne under 2. verdenskrig. I de senere år er der dog gradvist kommet mere vand i søen igen.

Vandløb

Vandløb (VLB) udgør 18.5 ha, svarende til blot 0.4 % af det samlede areal. Der findes to store vandløb på terrænet. Det ene er naturligvis Omme Å, som har et samlet, ureguleret, slyngende forløb på ca. 21 km gennem skydeterrænet, og ca. 7 km i fugleflugtslinie. Det andet store vandløb er Skjern Å, som danner den nordvestlige grænse af terrænet på en strækning af ca. 2 km, heraf er den vestlige tredjedel reguleret og de østlige to tredjedele ureguleret. Med andre ord var det netop her at det store udrenningsprojekt fra 1960'erne af den nedre del af Skjern Åen tog sit udspring. Af mindre vandløb findes Kærbækken langs den nordøstlige grænse af terrænet, Torsbækken, Keldbækken, Fuglemose Grøft og Galdbækken. Herudover findes et større grøftesystem. Vandløbene og deres tilstand er nærmere beskrevet i kapitel 8.4

Brandlinier

Brandlinier (BRL) udgør 196.2 ha, svarende til 4.1 % af det samlede areal. Det er opløjede ca. 20 meter brede sandbælter på kryds og tværs af hele terrænet, som deler det op i sektorer. Brandbælterne hindrer at eventuelle brande, som er opstået som følge af militær aktivitet eller lynnedslag, tager et uønsket omfang. Brandlinierne benyttes desuden som faste bæltespør for bælte køretøjer. Herudover benyttes visse brandbælter som vildtagre, for at skåne de beskyttede naturtyper.

Slette

Slette (SLE) udgør 12.3 ha. Arealkategorien repræsenterer kulturprægede græsarealer, som bliver slået. Teltpladsen nord for Borrislejren er klassificeret som et sletteareal. Det samme er et areal ved Præstkærvejle.

Veje og spor

Veje (VEJ) udgør 47.5 ha, svarende til 1 % af det samlede terræn. Veje er anlagt i terrænet, såvel asfalterede som grus, som under normale forhold er passable for hjulkøretøjer, og kun må benyttes af sådanne, d.v.s. at de ikke må benyttes af bæltekøretøjer. Brovej, visse strækninger af Ringvejen samt en lille strækning af Hvolligvej må dog også benyttes af bæltekøretøjer. Næsten alle vejene har navne, som er angivet på kortene.

Bæltekøretøjsspor (BÆL) udgør samlet 6.1 ha. Bæltekøretøjsspor udgør egentlige, permanente spor til bæltekøretøjer. Bemærk at brandlinierne udgør hovedparten af færdselslinierne for bæltekøretøjer.

Militære anlæg

Kaserne, lejr og garageområde (KLG). Omfatter Borrislejren, med omgivende gårdspladser og andre befæstede arealer samt have og parkanlæg. Udgør ialt 5.9 ha.

Lukket øvelsesplads (LUØ). Udgør 2.3 ha, og omfatter de to håndgranatbaner ved henholdsvis Østergård og sydvest for Præstkærvejle i terrænets nordlige del.

Ildstilling/stilling (STO). Udgør 1.5 ha, og omfatter et antal mindre artilleristillinger.

Skydebane (SKB). Udgør 11.1 ha, og omfatter SF-banen, TL-banen og skeetbanen ved Mosegård Plantage.

Bane (BAN). Udgør 1.6 ha, og omfatter minimorterbanen nord for Gult Hus.

Krat

Krat (KRT) udgør ialt 95.5 ha, svarende til 2 % af terrænet.

Arealkategorien krat er løvbærende træ- og buskbevoksninger, ikke højstammede, typisk selvsåede og som oftest af naturlig oprindelse. En del sammenhængende løvtræbevoksninger af denne type, især pilekrat, har indfundet sig på terrænet, og er derfor blevet registreret og kategoriseret selvstændigt. Det drejer sig især om Omme Ådal og en del andre fugtige steder. Derudover findes en del spredt løv- og nålekrat, bl.a. selvsået bjergfyr på heden, som er markeret på grundkortet ved udprækning, men ikke selvstændigt udlitret, og derfor ikke med i arealopgørelsen.

Krattenes tilstedeværelse er i de fleste tilfælde eksempler på manglende pleje af ådalen og hedestrækninger, og de udgør som sådan en trussel mod disse naturtyper.

Ager

Ager (AGE) udgør 1.9 ha, og omfatter et lille, dyrket areal i østlige del af Østergaard Plantage

Anden anvendelse

Anden anvendelse (AAN) udgør 2.2 ha, og omfatter arealer som ikke falder ind under andre kategorier.

Skovbevoksede arealer

11 % af det samlede areal er skovbevokset, ialt 524.6 ha. I tabel 2 er vist det skovbevoksede areals fordeling på træarter. Af det samlede skovareal er 96.7 % nåletræ (især rødgran og sitkagran) og blot 3.3 % løvtræ (især eg). Skovarealerne er nærmere beskrevet i afsnit 10.6.

Tabel 2. Det skovbevoksede areals fordeling til træarter 1996

Anvendelseskode på kort	Træart	Areal i ha
BØG	bøg	0.3
EG	eg	12.4
BIR	birk	0.5
POP	poppel o.l.	1.4
ALØ	diverse løvtræ(el,elm,kirsebær)	2.2
Løvtræ ialt		16.8 ha
RGR	rødgran	164.1
SGR	sitkagran	117.7
HGR	hvidgran	27.0
OMO	omorikagran	7.1
NOB	nobilisgran	17.0
ÆGR	ædelgran	0.6
AGR	grandis	0.4
BJF	bjergfyr	9.3
SKF	skovfyr	68.7
LÆR	lærk	7.8
COF	contortafyr	76.3
CON	concolor	7.0
Nåletræ ialt		503 ha
UKU	midlertidigt afdrevet skov	5.8 ha
Ialt skovbevokset		519.8 ha

Levende hegn

Spredt i skydeterrænet, især omkring gamle marker langs Omme Ådal, findes levende hegn. De er angivet med "levende hegn"-signatur på kortene.

Jorddiger

Jorddiger er beskrevet i kapitel 4.9 om fortidsminder og kulturhistoriske spor. De er angivet med jorddige-signatur på kortene.

Fredede fortidsminder

Der findes 14 gravhøje og 5 fredede milestenene på terrænet. De er beskrevet nærmere i kapitel 4.9 om kulturhistorie. Gravhøjene er angivet på kortene med stjernesignaturen for fortidsminder, og milestenene langs Ørbækvej er angivet med tekstmarkering.

Vegetationsudviklingen siden 1803

Sammenfattende kan vegetationsudviklingen illustreres oversigtligt med følgende statistik, hvoraf tallene fra 1803 er sat skønsvist ud fra Videnskabernes Selskabs kort. Tallene fra 1954

og 1967 er fra det tidligere omtalte notat fra Vildtbiologisk Station og tallene fra 1983 og 1997 er baseret på Skov- og Naturstyrelsens opmålinger, foretaget henholdsvis af konsulent Povl Degener og Driftsplankontoret.

	1803 ha	1954 ha	1967 ha	1983 ha	1997 ha
Hedeområder (incl. hededmoser m.v.)	4.300	2.350	2.400	2.670	2457
Plantage	0	15	570	700	520
Andre landskabstyper	420	2.220	1.750	1.350	1766

4.6 Plejetilstand

Terrænet kan godt tåle at blive brugt til sit militære formål når det bliver brugt rigtigt. Den største risiko for ødelæggelser i terrænet stammer fra de tunge køretøjer.

Plejetilstanden af naturværdierne på Borris Skydeterrænet vurderes generelt som værende god. Dette skyldes især det helt overordnede forhold, at det er et skydeterræn og ikke et øvelsesterræn. Dette betyder, at terrænet generelt ikke må benyttes til kørsel med bæltekøretøjer, som det er tilfældet på det meste af Oksbøl Skyde- og Øvelsesterræn. Bæltekøretøjer på Borris Skydeterræn må således ikke forlade de faste bæltespor, bortset fra brandslukningskøretøjer i særlige brandslukningssituationer, og de varige skader på terrænet har derfor været undgået.

Hedeplejen vurderes som god på Borris Sønderland på grund af de hyppige brande, mens der er visse tilgroningsproblemer i yderkanterne, især i Tørvemosebanke-området, arealer øst for Ørbækvej omkring Hvidt bindingsværkshus samt Gundesbøl Hede. Især sidstnævnte skønnes at være plejekrævende på trods af, at der især på arealerne øst for Hvolligvej har været foretaget hedepleje i vintermånederne med slagleklipper i perioden 1975-1993.

Omme Ådal er langsomt ved at gro til i pilekrat, og en større plejeindsats her er påkrævet, hvis man ønsker at bevare ådalen som et åbent landskab.

Ringkøbing amt vurderer i en udtalelse, at tilstanden af heden generelt er god, øget foryngelse af lyng er dog nogle steder ønskelig. I Omme Ådal er der problemer med tilgroning af pil. Tidligere landbrugsarealer på terrænet drives ikke, dele er dog slået af hensyn til vildtet. Der er ingen områder hvor vegetationen er bortslidt.

4.7 Flora

Floraen på Borris Hede er omtalt i "Oversigt over botaniske lokaliteter. Nr. 6. Ringkøbing Amt", udgivet af Skov- og Naturstyrelsen i 1993.

Oplysninger om plantearter og vegetation er desuden baseret på undersøgelser foretaget af biolog Mogens Ring Petersen (1998) "Botanisk analyse af vomprøver af rådyr (Capreolus

capreolus) fortrinsvis fra Borris Hede. Specialerapport, Økologisk Afdeling, Københavns Universitet”, samt på skriftlige meddelelser i 1999 fra biolog Torben Riis-Nielsen, Forskningscenter for Skov og Landskab.

Herudover har Skov- og Naturstyrelsen under feltregistrering i 1994 og 1995 gjort en del supplerende fund.

Der er i “Oversigt over botaniske lokaliteter. Nr. 6. Ringkøbing Amt” foretaget en evaluering af den botaniske værdi af Borris Hede som et samlet område, og af de vigtigste lokaliteter inden for Borris Hede. Lokaliteterne anbringes i en af følgende 3 kategorier: Kategori I = Lokalitet af største botaniske betydning. Kategori II = Lokalitet af stor botanisk betydning. Kategori III = Lokalitet af stor betydning. Kategoriseringen bygger på et kvantitativt og et kvalitativt kriterium. Det kvantitative er baseret på antallet af tilstedeværende sjældne, halvsjældne eller biotopstypiske arter. Det kvalitative er baseret på forekomsten af særligt bevaringsværdige biotoper eller forekomst af såkaldt “rødliste-arter”, d.v.s. særligt truede eller sårbare danske plantearter.

Samlet er Borris Hede klassificeret som en kategori I lokalitet, d.v.s. en lokalitet af største botaniske betydning. Dette er baseret på forekomsten af 1 rødlisteart og mere end 20 biotopstypiske arter. Enkeltlokaliteter som Kildebakker, Røverstuer og Store Blæsbjerg er klassificeret som kategori II lokaliteter, det vil sige hedelokaliteter af stor botanisk betydning, med forekomst af 5-19 biotopstypiske arter.

Floraen på tidligere dyrkede marker

De tidligere dyrkede marker på Borris Skydeterræn findes især langs ådalen og forskellige steder i udkanten af hedebladerne, eksempelvis det meste af området omkring Sorte Kro. Overdrevsfloraen er særlig rig på disse arealer. Enkelte af markerne er lyngdominerede, men hovedparten er domineret af græs og urter. Fra botaniske undersøgelser af lignende steder vides det, at det urterige stadium, som er ansvarlig for den rige flora på disse arealer, er et forholdsvis kort stadium (20-50 år), som efterhånden går mod en mere artsfattig græsvegetation eventuelt med indblanding af hedelyng.

I det følgende nævnes en række plantearter der er registreret på de tidligere dyrkede arealer på Borris Skydeterræn, både de fugtige og de mere tørre typer:

I kategorien “på landsplan sjældne planter” blev der i 1990 fundet *Nikkende Tidsel*, umiddelbart nordvest for vejkrydset Brovej/Gravlvej. Det var en ny art for plantedistrikt 17. Den er siden forsvundet fra det præcise fundsted som følge af vejudbedring.

Af kategorien “sjældnere planter” på de tidligere dyrkede arealer er der fundet *Kattefod*, *Alm. Månerude* (5 lokaliteter), *Slangetunge* og *Plettet Gøgeurt*, sidstnævnte to arter bl.a. ved Sorte Kro. Bestanden af Plettet Gøgeurt ved Sorte Kro blev i 1995 anslået til ca. 140 planter.

Af såkaldt “lokalt sjældne arter” er fundet *Bakkenellike*, især på tidligere sandmarker langs Kovflodvej.

Som “hede- og overdrevsindikatorart”, som også træffes på tidligere dyrkede arealer, er fundet *Guldblomme*.

“Andre interessante eller biotopstypiske arter” registreret på de tidligere dyrkede arealer er *Alm. Mælkeurt*, *Pimpinelle*, *Engelskgræs*, *Gederams*, *Alm. Røllike*, *Blåklokke*, *Almindelig Kongepen*, *Gul Snerre*, *Lyngsnerre*, *Tidlig Dværgbunke*, *Kornet Stenbræk*, *Fløjlsgræs*, *Prikbladet Perikon*, *Kantet Perikon*, *Håret Høgeurt*, *Smalbladet Høgeurt*, *Blåmunke*, *Mangeblomstret Frytle*, *Mark-Frytle*, *Almindelig Hvene*, *Vellugtende Gulaks*, *Fåresvingel*, *Rødknæ*, *Flipkrave*, *Sandskæg*, *Bitter Bakkestjerne*, *Harekløver*, *Alm. Kællingetand*, *Læge-Øjentrøst*, *Sølv-Potentil*, *Liden Skjaller*, *Stedmoderblomst*, *Blåhat*, *Muse-Vikke*, *Græsbladet Fladstjerne*, *Draphavre*, *Gul Kløver*, *Blæresmelde*, *Flerårig Knavel*, *Alm. Torskemund*, *Smalbladet Timian*. Af lav-arter er fundet *Cladonia furcata* og *Peltigera sp.*

På *vildtagre* er bl.a. fundet den lokalt sjældne planteart *Forskelligfarvet Forglemmigej*, samt den interessante *Gyldenlak-Hjørneklap*.

Floraen på overdrevarsarealer

På skydeterrænet er der også tørre overdrevarsarealer, som vurderes til altid at have været udyrkede. På disse arealer er fundet sjældne planter som *Opret Kobjælde* og *Farvevisse*, overdrevsindikatoren *Hjertegræs* (Omme Ådal), samt biotopstypiske planter som *Nikkende Kobjælde*, *Alm. Ene* og *Alm. Gyldenris*.

Hedens flora

Heden danner en stor, jævn flade med mange moser og kær, dog forekommer også enkelte indlandsklitter. På den centrale del er hedelyngen høj og tør, medens den er en fugtigere og mere artsrig i randområderne. *Revling*, *Tyttebær* og *Tranebær* forekommer rigeligt og er af stor betydning for stedets rige fugleliv.

Den **tørre hede** er artsfattig og er domineret af to arter, *Hedelyng* og græsarten *Bølget Bunke*, som konkurrerer indbyrdes. De danner bevoksning sammen, med lyng i bunden og bølget bunke der stikker op over lyngen, med spredte strå. På afstand ser det ofte ud som et græstæppe, specielt når bølget bunke er i frø, men der er som oftest altid et lyngdække i bunden. Der ses kun sjældent partier, hvor græsset helt har udkonkurreret lyngen. Efter afbrænding indfinder græsset sig ofte først, hvorefter lyngen kommer stærkt igen og dominerer.

På den tørre hede ses desuden typisk større partier med *Revling* og *Krybende Pil*. Hedearealet omkring højdepunktet Kildebakker domineres af ung *Hedelyng* og stedvis af *Blåtop*. Der er hyppige afbrændinger af arealet, og der forekommer åbne sandarealer uden vegetation. Lavvegetationen er sparsomt udviklet. Hedearealet omkring højdepunktet Røverstuer domineres enten af *Bølget Bunke*, *Hedelyng* eller *Revling*, med indslag af *Sand-Star*. Foruden *Hedelyng* og *Revling* forekommer dværgbuskene *Krybende Pil*, *Klokkelyng*, *Hede-Melbærris*, *Mose-Bølle*, *Tyttebær* og *Engelsk Visse*. Lavvegetationen er også her sparsomt udviklet. Der er fundet 14 lavarter i 1985. Fremhæves kan *Etage-Bægerlav* og *Grågul Bægerlav*. Endvidere kan nævnes laverne: *Mild Rensdyrlav*, *Takket Bægerlav*, *Lakrød Bægerlav*, *Cladonia merochlorophaea*, *Spids Bægerlav*, *Grubet Tjørnelav* og *Tue-Tjørnelav*. Hedearealet omkring Store Blæsbjerg domineres enten af *Revling*, *Hedelyng* eller *Bølget Bunke*. Halvgræsset *Sand-Star*, som bl.a. vidner om et tidligere indsande, er almindelig over hele arealet. Foruden *Revling* og *Hedelyng* forekommer dværgbuskene *Krybende Pil*, *Hede-Melbærris*, *Tyttebær* og *Engelsk Visse*. Lavvegetationen er generelt dårligt udviklet undtagen i de gamle granathuller, hvori der findes en række lav- og mossamfund.

Den **fugtige hede** er domineret af græsset *Blåtop* samt *Klokkelyng*. Ofte markerer blåtoppens karakteristiske blågrønne farve med en skarp farveovergang i vegetationen hvor de fugtigere arealer ligger.

På den fugtige og tørre hede på Borris er fundet en lang række plantearter.

Af hede- og overdrevsindikatorer for den tørre hede og klit kan nævnes *Hede-Melbærris*, *Håret Visse* samt *Guldblomme*, og af interessante og biotopstypiske arter for den tørre hede og klit kan nævnes *Hedelyng*, *Revling* og *Tyttebær*.

Lavfloraen på de tørre strækninger på Borris Hede er mange steder artsrig. Foruden de arter som er nævnt ovenfor fra lokaliteten Røverstuer, er der fundet følgende arter: *Islandsk Mos*, *Hede-Rensdyrlav*, *Cladonia anomaea*, *Hjortetak-Bægerlav* (underarten *pulvinata*), *Bleggrøn Bægerlav*, *Slank Bægerlav*, *Indsvunden Bægerlav*, *Pigget Bægerlav*, *Almindelig Kvistlav*, *Forskelligfarvet Skivelav* og *Tørv-Skivelav*.

Af interessante eller biotopstypiske plantearter for den fugtige hede kan nævnes *Plettet Gøgeurt*, *Tuekæruld* og *Benbræk*.

Floraen i moser, søer og åer

Hedemoser og -søer på Borris Hede rummer en lang række interessante eller biotopstypiske plantearter, foruden flere lokalt sjældne eller sjældne arter, samt en enkelt rødlisteart. Sidstnævnte er den insekttædende vandplante *Kortsporet Blærerod*, som er fundet i vandhullet i afd. 319 j, nord for Fuglemose Plantage, på nordsiden af Sønder Ringvej. Af mose- og vandplanter som er sjældne på landsplan er der fundet *Stivtoppet Rørhvene* i Store Engmose (ny for distrikt 17), og i TBU-arkivet foreligger der oplysninger om fund af det sjældne mos *Campylopus brevopilus*, som er knyttet til hedemoser. Af andre sjældne planter i hedemoser og -søer er fundet *Mangestænglet Sumpstrå*, *Hvid Næbfrø*, *Brun Næbfrø*, *Liden Soldug*, *Liden Ulvefod* (tørveskrællet flade øst for Kvindly), *Rosmarinlyng*, *Butfinnet Mangeløv*, *Klokkeensian* samt *Hår-Tusindblad* (i kanal ved Torsbækkens udmunding i Omme Å). Af interessante eller biotopstypiske hedemose og -søplanter kan nævnes *Benbræk*, *Tranebær*, *Mosepors* og *Mosetroldurt*.

På lokalitetsplan er der i Blæsbjerg Mose vest for Langdam tidligere fundet *Rundbladet Soldug*, *Tormentil-Potentil*, *Børste-Siv*, *Vestlig Tue-Kogleaks* og *Klokkelyng*. Her fandtes i 1994 desuden *Benbræk* og *Svømmende Vandaks*. I Nørremose og Søndermose i den vestlige del af Borris Hede er der tidligere fundet *Klokkelyng*, *Tranebær*, *Rosmarinlyng*, *Benbræk*, *Rundbladet Soldug*, *Liden Soldug*, *Børste-Siv*, *Tue-Kæruld*, *Smalbladet Kæruld*, *Vestlig Tue-Kogelaks*, *Almindelig Star*, *Blåtop* og *Spagnum-mos*. I Kildesø er der i 1994 fundet *Rosmarin-Lyng*, og desuden er her fundet bl.a. *Almindelig Sumpstrå*, *Næb-Star* og *Vandnavle*, og i Langdam er der fundet *Benbræk*, *Mangestænglet Sumpstrå*, *Manna-Sødgræs*, *Kær-Ranunkel*, *Lancetbladet Ærenspris*, *Liden Blærerod*, *Spagnum-mos*, *Smalbladet Kæruld*, *Liden Siv* og *Bukkeblad*.

I Keldmose blev der i 1994 af Skov- og Naturstyrelsen fundet *Klokkelyng*, store bestande af *Benbræk*, *Smalbladet Kæruld*, *Pors*, *Svømmende Vandaks* i kanalen, *Hvid Næbfrø*, *Tormentil-Potentil*, *Frøbid* og *Stjerne-Star*. I søerne ved Vistelhøj sås en stor bestand af *Vandspir*. I Kvindly blev der bl.a. fundet *Rundbladet Soldug*, *Mosetroldurt* og *Butfinnet Mangeløv*. I Kovflod sås bl.a. *Vandnavle* og submers *Spagnum*.

I de mere næringsrige vandløb og søer, som den gamle engvandingskanal og de opstemmede søer ved Torsbækkens udløb i Omme Å, registreredes af Skov- og Naturstyrelsen i 1995 *Vandrøllike*, *Vand-Pileurt*, *Vejbred-Skeblad*, *Svømmende Vandaks*, *Gul Åkande*, *Vandranunkel* og *Engkabbeleje*. Langs Torsbækken fandtes i 1994 *Vandmynte*, *Vejbred-Skeblad*, *Kattehale*, *Kær-Ranunkel*, *Vandspir*, *Dyndpadderokke*, *Vandkarse*, *Kærsvovlrod*, *Trævlekrone*, *Sværtevæld*, *Alm. Fredløs*, *Kær-Galtetand*, *Gul Iris*, *Rødel*, *Sump-Forglemmigej*, *Svømmende Vandaks*, *Trådalger (grønalger)*, *Gul Åkande* (i en opstemmet sø ved Hjemmeværnsgården), *Vejbred-Skeblad*, *Smalbladet Mærke*, *Bredbladet Dunhammer* og *Engkabbeleje*. I selve Omme Å ved Vestbroen fandtes i 1994 *Vandranunkel*, *Søkogleaks*, *Grenet Pindsvineknop*, *Bredbladet Dunhammer*, *Kalmus* og *Høj Sødgræs*.

I Fuglemose, i det sydvestlige hjørne af skydeterrænet, blev der i de gamle tørvegrave bl.a. fundet en stor bestand af *Kær-Mysse*. Desuden *Bredbladet Dunhammer*, *Svømmende Vandaks*, *Eng-Kabbeleje*, *Kogleaks sp.*, *Mose-Pors*, *Kær-Svovlrod* og store tæpper af *Dynd-Padderokke*. I tørvemosser fandtes en orangerød vokshat. I Skidenkær fandtes i 1995 også en stor bestand af *Kær-Mysse*, samt *Sø-Kogleaks*, *Gul Åkande*, *Bredbladet Dunhammer* og et tæppe af store mospuder af en ubestemt mosart.

Andre typiske vand- og moseplanter som er fundet på Borris Hede og i Omme Ådal er *Strandbo*, *Krans-Tusindblad*, *Hår-Tusindblad*, *Vandstjerne*, *Aflangbladet Vandaks*, *Tagrør*, *Eng-Troldurt*, *Eng-Viol*, *Glanskapslet Siv*, *Knop-Siv*, *Lyse-Siv*, *Tråd-Siv*, *Tudse-Siv*, *Grå Star*, *Dværg-Star*, *Hirse-Star*, *Tråd-Star*, *Liden Andemad*, *Angelik*, *Hyldebladet Baldrian*, *Nikkende Brøndsel*, *Mose-Bunke*, *Lådden Dueurt*, *Alm. Skjolddrager*, *Engkarse*, *Kær-Guldkarse*, *Sump-Forglemmigej*, *Kær-Galtetand*, *Alm. Krybhvene*, *Kær-Høgeskæg*, *Kragefod*, *Sump-Kællingetand*, *Alm. Mjødurt*, *Eng-Nellikerod*, *Vand-Pileurt*, *Lav Ranunkel*, *Nedbøjet Ranunkel*, *Kær-Snerre*, *Kær-Tidsel*, *Kål-Tidsel* og *Kær-Trehage*,

Den 13. juni 1998 registrerede Skov- og Naturstyrelsen følgende pilearter i Omme Ådal: *Femhannet Pil*, *Gråpil*, *Grøn Pil* (hybrid mellem Hvidpil og Skørpil), *Øret Pil*, *Seljepil*, *Krybende Pil*, *Båndpil*, *Purpurpil*, *Pommersk Pil* samt hybrid *Salix rubens*.

Flora på enge i Omme Ådal

På de naturligt næringsrige enge i Omme Ådal er fundet den på landsplan sjældne planteart *Rank Vinterkarse* (åbrinker ved Omme Å). Af sjældnere planter er fundet *Vibefedt*, og af lokalt sjældne arter er fundet *Angelik*, *Krybende Læbeløs*, *Gul Iris*, *Nikkende Star* og *Trindstænglet Star*. Som interessante eller biotopstypiske planter er registreret *Plettet Gøgeurt* (østlige del af Omme ådal), *Benbræk*, *Djævelsbid*, *Trævlekrone* og *Engblomme*.

Flora i skov, plantage og krat

Den botanisk set mest interessante skovbevoksning på Borris Hede er det gamle, velbevarede egekrat på skrænterne ved Torsbækkens udløb i Omme Å og ved søen på sydsiden af Sønder Ringvej øst for Østbro. Det består af gamle, krogede *Stilkeg* og *Vintereg*, som ikke har været drevet forstligt længe, om nogen sinde. Der er ikke foretaget indplantninger i skoven. Den henligger i urørt tilstand med enkelte døde og væltede træer, men en del dødt ved i skovbunden. Desværre ses næsten ikke noget selvforyngelse under træerne, måske på grund af et højt vildttryk.

I krattet ses desuden indslag af *Alm. Røn*, *Engriflet Hvidtjørn*, *Vild Æble*, *Bævreasp*, *Rødel*, *Gråpil*, *Tørst*, *Kvalkved* og *Ene*. Af særlig interesse er forekomsten af enkelte, gamle individer af *Småbladet Lind*, måske en oprindelig forekomst.

Skovbundsfloraen i egekrattet består bl.a. af en meget flot bestand af *Liljekonval*. Desuden ses *Hvid Anemone*, *Majblomst*, *Storkonval*, *Kaprifolie*, *Alm. Kohvede*, *Engelsød*, *Håret Frytle*, *Tyttebær*, *Skovstjerne*, *Blåtop*, *Ørnebregne*, *Bølget Bunke* og *Stor Fladstjerne*.

Langs Omme Å vest for egekrattet ses en del store, gamle træer af *Bævreasp*, og desuden en del små *Stilkege-bevoksninger*, eks. ved Gravl og Komose Plantager.

Skovene langs ringvejen er overvejende nåleplantager uden særlige florainteresser.

På de nedlagte landbrugsarealer langs Omme Å findes en del gamle løvkrat, løvbevoksninger og levende hegn, med en varieret skov- og kratflora, herunder en del ikke-hjemmehørende træ- og buskarter fra de tidligere haver.

Af skovflora iøvrigt er fundet *Ær*, *Ask*, *Dun-Birk*, *Vorte-Birk*, *Bjergfyr*, *Aks-Bærmispel*, *Bøg*, *Grå-El*, *Rød-El*, *Skov-Elm*, *Selje-Røn*, *Contorta-Fyr*, *Rødgran*, *Sitkagran*, *Skov-Hanekro*, *Havtorn*, *Alm. Hvidtjørn*, *Engriflet Hvidtjørn*, *Hvid Kornel*, *Lærk*, *Skarppinnet Mangeløv*, *Mirabel*, *Grå-Poppel*, *Bidende Ranunkel*, *Lund-Rapgræs*, *Ribs*, *Alm. Snebær*, *Solbær*, *Burresnerre*, *Tørst*, *Hundeviol* og *Ædelgran*.

Flora på specielle substrater

Der er registreret forskellige sjældne plantearter på specielle substrater på Borris skydeterræn. Den på landsplan sjældne plante *Krybende Søpryd* er fundet i grusgrave med fugtig bund. Det er kun andet fund i Danmark - arten er udskilt fra *Alm. Søpryd* for nyligt (Svensk Botanisk

Tidsskrift 84: 253-258). Den på landsplan sjældne mos *Oligotricum hercynicum* er fundet i en oprenset dræningsgrøft i Nørremose.

Den sjældne *Liden Ulvefod* er bl.a. fundet ved et afsnøret åløb ved Vestbroen, på mindre arealer i fugtige grusgrave og lignende i det tidligere beboede område nær ådalen samt på en tørveskrællet flade øst for Kvindly.

Den sjældne *Almindelig Ulvefod* er fundet på en vejskråning umiddelbart syd for Vestbroen.

Af interessante eller biotopstypiske arter er fundet *Hovedfrytle* ved et afsnøret åløb ved Vestbroen, *Liden Museurt* i et brandbælte samt *Brun Næbfrø* og *Liden Soldug* i det tørveskrællede felt øst for Kvindly.

Sammenfatning af flora

Røddlistearter: Kortsportet Blærerod (i dam nær Fuglemose, afd. 319 j).

Røddlistekandidater: Den meget sjældne Krybende Søpryd (*Baldellia repens*) er for kun anden gang påvist i Danmark, men den kan være hyppigere, da arten først for nyligt er udskilt fra Alm. Søpryd (gul-listeart). Der findes endnu ikke nogen rødliste for mosser. To af de fundne mosarter burde muligvis på en rødliste for mosser: *Campylopus brevipilus* (er sjælden og har haft en kraftig tilbagegang i Danmark) og *Oligotricum hercynicum*, som er yderst sjælden, da den kun er fundet ganske få gange i dette århundrede (Bot. Mus.:1902, 1914, 1920). Den er blevet genfundet i 1987-89 i en grønne i Nørremose. Den er ikke specielt truet, da det er en meteorisk art - man kunne kalde den en tilfældig gæst i Danmark.

Gulliste-arter: Opret Kobjælde, Kattefod, Alm. Månerude (5 lokaliteter), Stivtoppet Rørhvene (Store Engmose), Vibefedt, Engblomme (Omme Ådal), Eng-Troldurt, Guldblomme og Hårtusindblad.

Man kan sammenfatte, at Borris Hede er en meget vigtig botanisk lokalitet. Den vigtigste naturtype på Borris Hede er hedemoserne med tilhørende småvandhuller og andre småbiotoper.

Røddlistearter, 2 af røddlistekandidaterne, en af gullistearterne og en række typiske arter findes her. Moseområderne omkring Kvindly er specielt rige på sjældne til halvsjældne hedearter: *Liden Ulvefod*, *Liden Soldug*, *Brun Næbfrø*, *Hvid Næbfrø* og *Mangestænglet Sumpstrå*. Specielt et tidligere skrællet område øst for Kvindly kan nævnes.

De næstvigtigste vegetationstyper er de tidligere dyrkede arealer med mange overdrevsarter samt engene, som ligeledes har en meget rig flora med mange biotopstypiske arter.

Heden er ikke specielt rig botanisk set, men indeholder dog store flader med Hede-Melbærris og en række typiske hede-laver, samt enkelte flader med Guldblomme og andre arter.

Borrisområdet er meget stort og kun sporadisk undersøgt. Det rummer derfor givet flere overraskelser.

4.8 Fauna

Pattedyr

Den militære overtagelse af området og navnlig udvidelsen i 1953, der har medført betydelige landskabsændringer - bl.a. plantning af læbælter - har gjort det muligt for rådyret at få fodfæste på denne egn, som endnu ved århundredeskiftet ikke kendte til råvildt. Området blev hjemsted for mange dyr. Således var rådyrbestanden steget fra ca. 15-20 dyr i 1953 frem til 1976, hvor bestanden nåede et maximum på ca. 1600 dyr. Herefter foretoges en beskydning med det formål at bringe bestanden ned til et bæredygtigt niveau, og samtidig indsamle forskningsmateriale. Således var bestanden i foråret 1977 bragt ned til ca. 1300 dyr. Frem til

slutningen af 1980'erne havde bestanden stabiliseret sig på omkring 800 dyr, men siden begyndelsen af 1990'erne er den faldet markant. I 1997 skønnes bestanden at være på ca. 600 styk.

Denne rådyrbestands udvikling, der er ganske bemærkelsesværdig, har nøje været fulgt af Vildtbiologisk Station på Kalø i forbindelse med stationens vildtundersøgelser. Det seneste års markante nedgang er der så vidt vides ikke nogen umiddelbar forklaring på. Men det kan konstateres, at de tilbageværende dyrs gennemsnitsvægt er steget.

Kronhjort er indvandret gradvist på terrænet, og menes at være en udløber af den store bestand i Oksbøl-området. Ifølge skovfoged J. Frydenlund var der i 1988 10 dyr, og den første kalv blev født. I 1989 blev der født 3 kalve. Fra midten af 1990'erne har kronvildtet nærmest haft en eksplosiv fremgang i antal, således at der ifølge kommandant S.S. Jacobsen i 1998 skønnes at være en faststående bestand på ca. 80-90 dyr det meste af året. Desuden skønnes der at være andre ca. 100 som strejfer til terrænet. Bestanden hænger sammen med Skovbjerg-Sønder Omme bestanden, men der kommer strejfer helt fra klitten og Lønborg Plantage.

Kronhjortene har bl.a. en søleplads i Gravl Plantage.

Terrænet huser en pæn bestand af ræve. Der blev blandt andet fundet en del rævegrave midt på den åbne hedeflade ved den biologiske feltregistrering i 1994 og 1995. Der er iøvrigt anlagt ca. 45 kunstgrave.

Der er også en stor bestand af Grævling, med boer mange steder på terrænet.

Den 24. maj 1995 blev der af Skov- og Naturstyrelsen konstateret forekomst af odder i Omme Å, ved Østbroen. Odder var ellers regnet som uddød i hele Skjern Å-systemet, baseret på resultaterne af landsdækkende kortlægningsundersøgelser i både 1983-85 og 1991-92. Fundet blev senere bekræftet af Danmarks Miljøundersøgelser, som iøvrigt konstaterede spor af odder langs hele strækningen af Omme Å inden for det militære skydeterræn, hvor den formentlig har forekommet hele tiden med en lille bestand.

Ifølge Borrislejrens personel er der konstateret undslupne mink i ådalen. Endvidere er der set hermelin ved Borrislejren, hvor der også er fundet flere ihjelkørte på vejen. Husmår forekommer, og Skovmår er set.

Af andre pattedyrarter findes der en lille bestand af harer. Bestanden svinger fra år til år. I løbet af forårs- og sommermånderne ses en del, men de forsvinder i løbet af efteråret. Der ses egerne spredt i plantagerne og i Borrislejren.

I maj 1994 sås vandflagermus fouragere om aftenen over Skjern Å ved Borrislejren.

Fugle

Borris Hede regnes for Danmarks vigtigste hedefuglelokalitet.

Denne klassificering er sket på baggrund af Skov- og Naturstyrelsens ynglefugleundersøgelser i 1994 og 1995 i forbindelse med den biologiske registrering. Resultaterne er indgået i Dansk Ornitologisk Forenings landsdækkende registrering af fuglelokaliteter i årene 1993-95 som en del af "Projekt Fuglenes Danmark", finansieret af Aage V. Jensens Fonde og udgivet med støtte af Skov- og Naturstyrelsen. Optællingsresultaterne er desuden indgået i bogen "Sjældne ynglefugle - 25 år i Vestjylland" udgivet i 1997 som jubilæumsbog i anledning af 25-året for starten af lokalafdelingen af Dansk Ornitologisk Forening i Ringkjøbing amt.

Borris Hede er en såkaldt H1 ynglelokalitet, hvilket vil sige en "ekstraordinær god hedefuglelokalitet". Dette er baseret såvel på forekomsten af ynglepar af rødlistearter af kategori "akut truet, sjælden eller sårbar", på forekomsten af "meget store bestande af særligt hensynskrævende rødlistearter" samt til forekomsten af "store bestande af ynglende krikand og stor regnspeve", d.v.s. over 5 par af begge arter. Endvidere er Borris Hede klassificeret

som en "R2-lokalitet", d.v.s. en rastefuglelokalitet af betydning, baseret på regelmæssig forekomst af rastende havørn og sangsvane.

Herudover er Borris Hede udpeget som det danske EF-fuglebeskyttelsesområde nr. 37 i henhold til EF-fuglebeskyttelsesdirektivet af 2. april 1979. Borris Hede er udpeget, da området er yngleplads for fuglearterne *tinksmed*, *rørhøg* og *mosehornugle*, som alle er optaget på direktivets Liste I. Fuglebeskyttelsesdirektivets Liste I opregner de fuglearter, som man anser for så fåtallige indenfor EF-medlemslandene, at de kræver en særlig beskyttende indsats.

Borris Hede har således ikke blot national betydning som fuglelokalitet, men også international.

I det følgende gennemgås fuglelivet på henholdsvis hederne, i vådområderne og i skov og krat. Oplysningerne er dels baseret på Skov- og Naturstyrelsens egne registreringer, dels publikationen fra 1988 "Fugle på Borristerrænet før og nu" af J. Hedegaard Christensen og dels oplysninger fra personel i Borrislejren.

Fuglelivet på heden

Karakterfuglen på de store hedeblader er *Sanglærken*, som forekommer overalt. Det vurderes, at bestanden udgør over 200-300 ynglepar. En anden karakterfugl på heden er *Engpiber*. Det vurderes på baggrund af optællingen at bestanden af denne art udgør ialt 180-200 par. Engpiber er gået meget tilbage på landsplan på indlandslokaliteter, og Borris Hede rummer nok en af landets største indlandsbestande. *Tornirisk* er også knyttet til de åbne arealer, hvor den forekommer spredt.

Tårnfalk yngler med ca. 6 par. Den er knyttet til den åbne hedeblade, hvor den søger efter mus. Den yngler i ophængte kasser ved Gravlvej og Østerigevej, på transformatorårnet, kulisseybygninger eller i gamle kragereder og lign. Bestanden er generelt gået tilbage. I 1969 var den på 15 par, i 1971 10 par, i 1978 10 par og i 1983 2-4 par, og i 1994 altså med 6 par.

Agerhøne forekommer sparsomt på terrænet. I 1994 blev der konstateret 4-5 par på hedebladen, men ingen med kyllinger. I 1995 sås ingen Agerhøns.

Borris Hede var et af de sidste større, danske hedearealer, bortset fra Vindområdet, med mange *Urfugle*. I 1968 var der op til 75 spillende kokke, i 1971 50 og herefter gik tilbagegangen meget stærkt de følgende 10 år. I 1974 var der 15 kokke, 1975 5-7, 1976 3, 1977 2 og 1978 3. I 1981 blev den sidste kok fundet død. Siden har der været sporadiske rapporter om urfugl på Borris Hede, bl.a. sås en kok den 23. april 1989, og senest i marts 1998, hvor en høne blev set i Borrislejren nær Skjern Åen af cafeteriabestyrer T. Nørgaard. Den er altså endnu ikke helt forsvundet, men må i 1998 betragtes som værende på randen af sin uddøen i Danmark.

Den meget voldsomme tilbagegang har ikke kunnet forklares med hedens tilstand, idet jævnlige brande gav heden et meget varieret præg.

De vigtigste spille- og opholdspladser for urfuglene på Borris Hede var Store Blæsbjerg, Galgen, Sortekro, området nordvest for Ishuset, Benzintanken, Rabæk Skole, området nord for Foldager, St. Engmose samt de østlige dele af terrænet.

I 1994 blev en af Danmarks sjældneste ynglefugle, *Hjejle*, genfundet på Borris Hede, hvorfra den havde været forsvundet siden 1954. Under Skov- og Naturstyrelsens registrering blev der påvist ét sikkert ynglepar med én unge, og det vurderedes, at der var yderligere 1-2 par. Hjejlerne blev fundet på hede med kort vegetation, hvor der havde været brand året tidligere. Hjejlerne favoriseres altså indirekte af de småbrande som opstår som følge af den militære skydeaktivitet.

I 1995 blev der registreret 4 ængstelige og stedfaste fugle, så det blev anslået, at der var tale om 4 par.

Den samlede landsbestand er på blot 5-10 par.

På en afbrændt hedeblade vest for Hvolligvej ud for det gule bindingsværkshus sås i dagene 22., 23. og 24. maj 1995 4 rastende *Pomeransfugle*. Det er en sjælden trækfugl på vej mod ynglepladserne i nord, og den er ikke tidligere truffet på Borris Hede.

Fuglen i bomærket for Borrislejren, den *Store Regnspove*, er en typisk hedefugl, knyttet til de store hedeblader. I maj 1995 foretog Skov- og Naturstyrelsen en grundig optælling, og nåede frem til 14-18 par Store Regnspover. Yngleparrenes territorier er jævnt fordelt over hedebladen, med 4 par på Gundesbøl Hede og 10-14 par på Borris Sønderland. De fleste ynglepar er knyttet til fugtige hedepladser, men der forekommer også ynglepar på helt tør hede. De ynglende regnspover ses ofte søge føde på dyrkede marker lige uden for skydeterrænet. Tidligere var bestanden væsentlig højere. Ifølge tidligere skovfoged og jagtofficer Johannes Frydenlund var der tidligere op til 40 par, men efter 1979 faldt bestanden til 18 par.

Stor Tornskade er en af landets sjældneste ynglefugle, med en totalbestand på 25-30 par. Den er knyttet til store hedeblader med spredte nåletræer. Stor Tornskade blev af Skov- og Naturstyrelsen i 1994 fundet med 7-8 par på Borris Hede, som er den absolut vigtigste lokalitet for arten i Danmark. En enkelt af den sjældne *Hedelærke* blev den 15. august 1997 set ved Foldager af biolog Ib Krag Petersen, men det er uvist om det var en ynglefugl.

Hvid Vipstjert forekommer med spredte par på heden, og yngler ofte i kulisseybygninger. Desuden yngler den i en redekasse under Gravl Bro, samt i Borrislejren.

Heden danner rasteplass for en række fuglearter i træktiden. Blandt andet kan der ofte ses *Stenpikkere* i maj måned. 22. maj 1995 sås ialt ca. 65 stenpikkere jævnt fordelt over hele hedebladen. Om vinteren er de store hedeblader rasteplass for bl.a. *Fjeldvåge* og *Blå Kærhøg*.

Fuglelivet i vådområderne

Kvindly og de fleste af de mindre hedesøer og -moser på hedebladen er ynglested for en del typiske hedemosefugle, herunder flere sjældne. Omme Ådal er et mere næringsrigt vådområde, hvor der findes en række andre arter af ynglende og rastende sump- og vandfugle. *Lille Lappedykker* blev fundet ynglende med 1 par i Kovflod i 1995, og den er også kendt som ynglefugl i Omme Å, bl.a. i søen ved Vestbroen. Om vinteren ses der jævnligt op til 15 i Omme Å. Den sjældne ynglefugl *Sorthalset Lappedykker* blev i 1994 fundet med 2 par og i 1995 med 4-5 par i Kvindly, hvor de nyder beskyttelse af hættemågekolonien. Arten blev fundet ynglende her med 1 par for første gang i 1984 af J. Hedegaard Christensen, så der er tale om en klar bestandsfremgang. Enkelte tilflyvende *Skarver* ses i Skidenkær, Hvollig Sø og Omme Ådal. Ifølge Kaptajn P. Vang, Borrislejren, gjorde et enkelt par yngleforsøg i nogle træer ved sprængningsområdet syd for åen i ca. 1996, dog uden held. Skovfoged Johannes Frydenlund oplyser desuden, at skarven har gjort yngleforsøg i de udgåede træer i St. Hvollig søen, også uden held. *Fiskehejre* yngler ikke på terrænet, men raster i Omme Ådal hele året rundt med op til 100 om vinteren og ca. 50 om sommeren. Den sjældne *Rørdrum* blev hørt pauke i den vestlige del af Omme Ådal den 25. maj 1994. *Knopsvane* yngler med 2-3 par, heraf 1 par i Skidenkær, og 1-2 par i ådalen. Om vinteren er ådalen en kendt rasteplass for *Sangsvaner*. De kan ses i et imponerende antal på op til 100-200 fugle. Om vinteren ses også småflokke af rastende *Stor* og *Lille Skallesluger* samt *Hvinænder* i Omme Å. Enkelte *Grågæs* ses af og til i ådalen.

Gravand yngler med 8-10 par. Den typiske hedemosefugl *Krikand* blev i 1994 og 1995 registreret med 8-10 ynglepar, fordelt på lokaliteterne Kvindly, Langdam, Hvollig Frødam, søen i St. Engmose, ådalen ved Udkigget, Komosen og Skidenkær. Den sjældne *Atlingand* blev registreret i Kvindly i 1995. *Gråand* er den talrigste andefugl, med en anslået samlet bestand på 20-25 par. Den fåtallige ynglefugl *Taffeland* ynglende formentlig i Kovflod i 1995.

Rørhøg ynglede i ådalen med 2 par, både i 1994 og 1995. Her fandtes også i begge år et ynglepar ved rede af den meget sjældne ynglefugl *Blå Kærhøg*. Landsbestanden af denne art er kun på 3-4 par. Interessant nok er den blå kærhøg tidligere truffet i sommerperioden på Borris Hede, bl.a. i juli 1979 af J. Hedegaard Christensen, så måske er der tale om en gammel ynglelokalitet? Hvert år oversommer der *Fiskeørn* på skydeterrænet. Den fisker i ådalen, specielt er dambruget populært, og den ses ofte sidde på K1 masten ved Kovflodvej. Om vinteren raster der *Havørn* i Omme Ådal. I vinteren 1997/98 sås ikke mindre end 3 rastende havørne.

Grønbenet Rørhøne blev fundet med blot et enkelt par i 1994 i ådalen, mens *Blishøne* er mere udbredt i vådområderne. Bestanden blev anslået til ca. 12 par. Af og til får Borris Hede besøg af *Traner*. I 1980'erne opholdt der sig næsten årligt 2-3 fugle i en enkelt eller få dage på terrænet. I 1998 dukkede der atter traner op, idet der ifølge seniorsergent L. Storm Rasmussen, Borrislejren opholdt sig 3 fugle i ca. 14 dage i juli måned i hedemose nord for St. Hvollig. Måske vil der være mulighed for at denne store fugl kan indvandre som ynglefugl på Borris Hede.

Af vadefugle blev der udover stor regnspove og hjejle registreret et formodet ynglepar af *Lille Præstekrave* i 1994 ved Kovflod, måske i tilknytning til mudderbanker eller et brandbælte. *Vibe* blev fundet med 10-12 ynglepar, bl.a. ved Langdam, Kvindly og især i ådalen. *Dobbeltbekkasin* er talrigste vadefugl, med en anslået ynglebestand på 18-20 par. Den er registreret i Fuglemose, Omme Ådal, Hvollig Frødam, Komose, Langdam, St. Engmose og Kvindly. *Rødben* ynglede med 1 par i Kvindly og 1 par i ådalen i 1995.

Hedemoserne på Borris Hede udgør en særlig vigtig ynglelokalitet for den rødlistede vadefugl *Tinksmed*. Landsbestanden skønnes til ca. 60 par. I 1994 registrerede Skov- og Naturstyrelsen 5-6 par og i 1995 7 par på skydeterrænet. De fandtes i følgende hedemose: Hvollig Frødam, Langdam, Kvindly (2-3 par), mose mellem Østerigevej og Hvolligvej ved skydestilling, St. Engmose sø, Kildesø og Kovflod. I 1996 fandt den lokale ornitolog Egon Østergaard mindst 5 par.

Rastende vadefugle ses også under trækket på Borris Hede. En *Odinshane* blev set 15. august 1997 i den nyopstemmede Keldbæk Mose af biolog Ib Krag Petersen. Her sås også 5-6 *Svaleklirer*, og i ådalen ses ofte rastende *Hvidklirer*.

Kvindly huser en koloni af *Hættemåge* på ca. 150 par, og blandt disse yngler også 2 par *Stormmåger*. Ikke-ynglende *Sølvmåger* holder fast til ved dambruget ved Vestbroen, op til 20-30 fugle.

Gøg er almindeligt udbredt overalt på terrænet i hedemose og i fugtige krat.

I 1996 fandt Kaptajn P. Vang, Borrislejren ikke mindre end 2 par ynglende *Mosehornugler* i to mosepartier på sydsiden af Omme Ådal, nærmere betegnet i et fugtigt hedeparti øst for svinget på Hvolligvej samt i den nyopstemmede Keldbæk Mose. Mosehornugle er en rødlistet ynglefugl i Danmark som fluktuerer meget i takt med gnaverbestanden, men landsbestanden overstiger næppe 30-50 par i gode år, og normalt kun 5-20 par. *Isfugl* ynglede muligvis med et enkelt par ved Torsbækken i 1994, ifølge Storm, Borrislejren, og ifølge Skovfoged J. Frydenlund har den ynglet regelmæssigt i skrænten i egekrattet ved Østbroen op mod dambruget. I mosepartier i vestenden af Omme Ådal, ved Kovflod og i Kvindly findes anslået 3 ynglepar af den fåtallige *Gul Vipstjert*. I fugtige eng- og moseområder ses *Bynkefugl* (9 par), *Sivsanger* (5 syngende i ådalen), *Rørsanger* (i rørskove langs Omme Å og Torsbækken) samt *Rørspurv*. I ådalen ved Udkigget kan der høres 2-3 syngende *Nattergale*. *Landsvaler* ses ofte fange insekter over terrænets vådområder. De yngler på tilgrænsende gårde og i Borrislejren. Også enkelte *Digesvaler* ses, men der findes ingen kolonier. Floke af udføjne *Stære* raster i ådalen.

Fuglelivet i skov- og krat

Bestanden af *Musvåge* på skydeterrænet blev talt op i 1994 og 1995, og den blev anslået til 10-12 par, fordelt på territorier i plantagerne langs ringvejen. Musvågerne benytter de åbne flader som fødesøgningsområde i jagten på mus. I 1994 blev den sjældne *Hvepsevåge* registreret som mulig ynglefugl, idet et par sås i begyndelsen af juli flyve parringsflugt over Gravl plantage. Hvepsevågen er normalt ikke kendt som ynglefugl i Vestjylland.

Spurvehøg yngler med 5-8 par på Borris Hede, og *Duehøg* med 2-3 par, nærmere betegnet i Østerrige, Lovlund og Blåbjerg Plantager.

I 1994 fandtes 1 par med unger af *Skovhornugle* i Odderskær Plantage ved Nordre Ringvej. I 1980'erne blev bestanden opgjort til 10-20 par, afhængigt af om det var museår eller ej.

Den sjældne *Vendehals* dukkede op som ynglefugl i 1970 på Borris Hede i forbindelse med opsætning af 200 redekasser, foretaget af Jens Hedegaard Christensen. Bestanden voksede fra 1 par i redekasse i 1970 til 12 par i kasse i 1975, og Borris Hede har gennem hele perioden været amtet vigtigste ynglelokalitet for *Vendehals*. Bestanden på ca. 10-12 par holdt sig frem til 1987, hvorefter den faldt til gennemsnitligt 5 par årligt. Senest blev der i 1998 registreret 5 ynglepar i kasser.

Grønspætten fandtes tidligere på Borris Hede med 8-10 par. Ifølge skovfoged J. Frydenlund forsvandt den imidlertid totalt fra området, men dukkede atter op fra begyndelsen af 1980'erne. Der findes nu en lille bestand på ca. 3-4 par, som bl.a. ses ved Østerrige Plantage, Store Hvollig Plantage, Egekrattet og i Borrislejren.

Den meget sjældne *Hærfugl* blev i sommeren 1996 set med udflyjende unger af oversergent L.K. Nielsen, Borrislejren, på de gamle marker ved Kildebakker. Muligvis har den ynglet et sted på skydeterrænet. Fundet blev bekræftet af tidligere skovfoged J. Frydenlund.

I 1970 fandt overlærer J. Hedegaard Christensen et par ynglende hærfugle i et hul i en stor, gammel poppel 1,5 km nordøst for terrængrænsen, hvilket var det første registrerede ynglefund i Danmark på denne side af år 1900.

Spætmejsen er yderst fåtalligt forekommende i Vestjylland. Interessant var det derfor, at der af Skov- og Naturstyrelsen i 1994 blev registreret en syngende Spætmejs i Egekrattet ved Torsbækken, muligvis en ynglefugl.

Træløber er en meget fåtallig ynglefugl. Den ynglede i Skovfoged Frydenlunds have på Engholm både i 1997 og 1998.

Af almindelige ynglefuglearter i krat og skov findes *Fasan*, *Ringdue*, *Skovpiber*, *Løvsanger*, *Gransanger*, *Tornsanger*, *Munk*, *Havesanger*, *Solsort*, *Gærdesmutte*, *Jernspurv*, *Musvit*, *Blåmejs*, *Sortmejs*, *Stær*, *Gråkrage*, *Skovskade*, *Husskade*, *Gulspurv*, *Bogfinke* og *Gråsiskan*.

Hedegaard Christensens redekasseprojekt er fulgt op årligt i form af registrering af beboede kasser, senest i perioden 1995-1996 af seniorsergent L. Storm Rasmussen, Borrislejren. Resultaterne gennem årene viser, at der årligt yngler ca. 90-120 par musvitter, 15-25 par blåmejs, 10-27 par sortmejs, 2-7 par sumpmejs, 1-3 par topmejs, 10-20 par stær og som nævnt 5 par vendehals. Desuden enkelte par Hvid Vipstjert, og i enkelte år Stor Flagspætte, Rødstjert, Rødhals, Grå Fluesnapper, Broget Fluesnapper, Allike og Skovspurv. Normalt er 3/4 af de ca. 190 kasser således besat.

Fra 1997 er optællingerne videreført af lokalafdelingen af Dansk Ornitologisk Forening i Ringkøbing amt. Foreningen vil fra 1999 forbedre redekasserne og øge antallet, med henblik på bl.a. at gavne den sjældne vendehals.

Af mere spredt forekommende arter i både løv- og nåleskov findes *Stor Flagspætte* (ca. 5 par), *Sangdrossel* (12 par), *Misteldrossel* (anslået 20-30 par), *Rødstjert* (3-4 par), *Rødhals* (4 par), *Gærdesanger* (3 par), *Gulbug* (1 par), *Fuglekonge* (5-10 par), *Grå Fluesnapper* (6 par),

Topmejse (6-7 par), *Sumpmejse* (5-7 par i Borrislejren, i ådalen og langs Torsbækken), *Rødrygget Tornskade* (21-23 par i 1994), *Stillits* (1 par i Borrislejren), *Grønsisken* (3 par), *Grønirisk* (1 par), *Kærnebider* (2 par), *Dompap* (4 par) og *Lille Korsnæb* (4-5 par).

Fuglelivet i Borrislejren

Borrislejren er meget fuglerig. De mange gamle træer, løvkrat og bygninger giver læ, og lejren fungerer derfor nærmest som en lille oase for sangfugle, drosler, fluesnappere, mejser og finker, bl.a. Grå Fluesnapper, Rødstjert, Sumpmejse og Sangdrossel. En art som Stillits er kun truffet her, hvor den yngler. Det samme gælder fugle som er knyttet til menneskelig beboelse, så som *Tyrkerdue*, *Allike*, *Gråspurv* og *Skovspurv*.

Padder og krybdyr

Følgende arter af padder og krybdyr er fundet på Borris Skydeterræn:

Lille Vandsalamander (bl.a. i vandhul på Foldager Bakke), *Skrubtudse*, *Butsnudet Frø* (bl.a. i Torsbækken), *Spidssnudet Frø*, *Markfirben*, *Almindeligt Firben*, *Stålorm*, *Snog* og *Hugorm*.

Dagsommerfugle

Forekomsten af Danmarks dagsommerfuglearter blev kortlagt i løbet af de første år af 1990'erne gennem et storstilet projekt, kaldet Atlasprojektet Danmarks Dagsommerfugle, som var finansieret af Skov- og Naturstyrelsen samt Forskerakademiet, med støtte fra Verdensnaturfonden og Tuborgfondet.

På Borris Skydeterræn blev der i forbindelse med kortlægningen registreret følgende arter:

Spættet Bredpande, *Stregbredpande*, *Skråstregbredpande*, *Stor Bredpande*, *Stor Kålsommerfugl*, *Lille Kålsommerfugl*, *Grønåret Kålsommerfugl*, *Aurora*, *Citronsommerfugl*, *Søgekåbe*, *Dagpåfugleøje*, *Admiral*, *Tidselsommerfugl*, *Nældens Takvinge*, *Storpletlet Perlemorssommerfugl*, *Brunlig Perlemorssommerfugl*, *Sandrandøje*, *Græsråndøje*, *Engrandøje*, *Okkergul Råndøje*, *Blåhale*, *Grøn Busksommerfugl*, *Lille Ildfugl*, *Dukatsommerfugl*, *Violetrandet Ildfugl*, *Dværgblåfugl*, *Skovblåfugl*, *Engblåfugl*, *Alm. Blåfugl*, *Isblåfugl* og *Foranderlig Blåfugl*.

Borris Hede er tidligere kendt som en vigtig lokalitet for den sjældne art Hedepletvinge, en dagsommerfugl som er truet ikke blot på nationalt plan men også på europæisk plan. Måske findes Hedepletvingen endnu på Borris Hede.

Andre insekter

Af andre insekter er bl.a. fundet den store *Pragtvandnymfe* langs det øvre løb af Torsbækken ved Rødebro, samt en række andre vandnymfe- og guldsmedearter.

4.9 Fortidsminder og kulturhistoriske spor

I forbindelse med drifts- og plejeplanlægningen har Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske kontor besøgt fortidsminderne og de kulturhistoriske spor. De er angivet på de tre kort i bilag 1, 2 og 3, samt beskrevet i et såkaldt katalog, udarbejdet af Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske kontor og vedlagt nærværende plan som bilag nr. 6. I kataloget er fortidsmindernes fysiske tilstand også beskrevet samt ønsker til pleje. Kataloget er ordnet efter afdelingsnumre og fredningsnumre.

Der er registreret følgende fortidsminder og kulturhistoriske spor:

Gravhøje

Der er ialt 14 gravhøje. Gravhøjene er formentlig enkeltgravshøje fra perioden i slutningen af bondestenalderen år 2800 til 2400 f. Kr.

7 af gravhøjene ligger tæt sammen på et hedeareal nord for Hjemmeværnsgården. Herudover findes der gravhøjene Vagthøj, Vistelhøj, Nygårdshøj, Keldbækshøj, en høj i vestspidsen af terrænet samt 2 syd for Hjemmeværnsgården ved Peder Pedersens Plantage.

Desuden har der inden for selve Borrislejrens område ifølge Nationalmuseets optegnelser ligget 4 høje, som alle er blevet sløjfet i halvtredserne i forbindelse med udbygning af lejren.

Ole Rømers milestene langs Ørbækvej

Den verdenskendte fysiker og astronom Ole Rømer (1644-1710) fik bl.a. til opgave at opmåle landets betydeligste veje, hvilket blev gjort i årene 1691 til 97. I Ringkjøbing amt findes en hel del af Ole Rømers milesten stadig tilbage, bl.a. denne intakte strækning med 5 sten hen over Borris Sønderland på den gamle vej mellem Skjern og Ørbæk. En 5-milesten ses i nordenden af Ørbækvej, herefter findes mod syd henholdsvis en 1/4-milesten, en 1/2-milesten, en 3/4-milesten og endelig en 6-milesten ved Rødebro. Milestenene på Borris Hede står på hver sin lille høj eller tue, og stenene falder helt sammen med det omgivende lyngterræn. Afstandene er udmålt fra Ringkjøbing.

Det store jorddige rundt om Borris Sønderland

Rundt om den centrale del af Borris Sønderland findes der et jorddige, som stadig er stort set intakt. Diget er anlagt rundt om et stort fællesareal, hvor egnens bønder førhen græssede deres får og kreaturer.

Engvandingskanaler langs Omme Å

På ådalsskrænterne af begge sider af Omme Å blev der i midten af 1800-tallet anlagt såkaldte engvandingskanaler. Åen blev delvist stemmet op opstrøms og vandet ledt bag diger i kanaler ned langs siden af åen. Herved kunne man med et engvandingsystem på passende tidspunkter i vækstsæsonen lukke vand gennem huller i digerne ud over ådalsengene, hvorved man sikrede bedre græsningsforhold og et bedre høslet.

Digerne og kanalerne er velbevarede. Særligt ved Udkigget øst for Hvollig Bro er anlægget seværdigt.

Digerne og kanalerne bør betragtes som fredede, og de bør holdes synlige og ikke beskadiges.

4.10 Sammenfatning af de natur- og kulturhistoriske værdier

Sammenfattende kan det konkluderes, at Borris Skydeterræn udgør et naturområde af såvel national som international betydning.

Det omfatter Danmarks største hedestrækning på ialt 25 kvadratkilometer, som del af det ialt 47 kvadratkilometer store naturområde, som gennemstrømmes af et 21 km langt, ureguleret, mæandrerende og uforstyrret forløb af den store Omme Å. Samlet er der tale om et unikt landskab i Danmark, og et geologisk set meget velbevaret eksempel på en smeltevandsslette fra istiden, beliggende vest for israndslinien i Jylland. Geologisk set udgør heden en del af den såkaldte Grindsted Hedeslette.

Faunamæssigt har Borris Hede national betydning, både hvad angår pattedyr og fugle.

Terrænet rummer Danmarks måske største bestand af råvildt på op til 500 dyr. Hertil findes der nu også en livskraftig bestand af kronvildt på 100-200 dyr. Danmarks sjældneste pattedyr, den rødlistede odder, findes på skydeterrænet langs Omme Å. Her har den overlevet, selv om den blev konstateret uddød på hele det øvrige Skjern-Å system ved kortlægningsundersøgelser både i 1980'erne og 90'erne.

Fuglemæssigt udgør Borris Hede Danmarks vigtigste hedefuglelokalitet. Her yngler nogle af landets allersjældneste ynglefuglearter. Det drejer sig om rødlistearterne hjejle, stor tornskade, blå kærhøg, tinksmed, mosehornugle, sorthalset lappedykker og rørdrum. Borris-bestanden udgør tilmed en stor del af den samlede landsbestand for de fire første af disse arter. Hertil kommer store yngletal af de fåtallige hede- og mosefuglearter vendehals, stor regnspeve, krikand og dobbeltbekkasin. Borris Hede udgør desuden det vestligste yngleområde i Danmark for hvepsevåge og spætmejse, og der yngler fåtallige arter som isfugl, grønspætte, rørhøg, atlingand, taffeland, lille præstekrave, gul vipstjert, duehøg, misteldrossel, lille korsnæb samt en meget stor bestand af rødrygget tornskade. Fiskeørn oversommer, og trane optræder sporadisk. Om vinteren er Omme Ådal rasteplads for op til 200 sangsvaner og 1-3 havørne.

Borris Hede er udpeget som et fuglebeskyttelsesområde af international betydning i henhold til EF-fuglebeskyttelsesdirektivet af 2. april 1979. Borris Hede er udpeget, da området er yngleplads for fuglearterne tinksmed, rørhøg og mosehornugle, som alle er optaget på direktivets Liste I.

Floramæssigt er Borris Hede klassificeret som en lokalitet af største botaniske betydning, en såkaldt "kategori I lokalitet", i henhold til Skov- og Naturstyrelsens landsdækkende registrering af botaniske lokaliteter. Dette er baseret på forekomsten af særligt bevaringsværdige biotoper, forekomst af en rødlisteart og mere end 20 biotopstypiske arter. Rødlistearten kortsporet blærerod findes i klarvandede hedesøer. Af sjældnere planter er fundet rosmarin-lyng, farve-visse, liden ulvefod, almindelig ulvefod, almindelig månerude, butfinnet mangeløv, liden soldug, kattefod, klokke-ensian, opret kobjælde, slangetunge, vibefedt, nikkende tidsel, forskelligbladet tidsel, mangestænglet sumpstrå, hvid næbfrø og brun næbfrø. Desuden foreligger oplysninger om fund af det sjældne mos *Campylopus brevopilus*.

Af lokalt sjældnere planter er fundet krybende læbeløs, bakke-nellike, forskelligfarvet forglemmigej, gul iris, nikkende star og trindstænglet star. Af øvrige hede- og overdrevsindikatorer er fundet hjertegræs, håret visse, hede-melbærris og guldblomme. De botaniske interesser i området knytter sig især til den fugtige del af heden og omkring kærerne og hedemoserne.

Borris Hede er af Skov- og Naturstyrelsen i 1998 foreslået udpeget som det danske habitatområde nr. 60, i henhold til EF's habitatdirektiv. Udpegningsgrundlaget er forekomst af odder, som er et truet dyr i hele Europa, samt et særligt godt eksempel på forekomst af 4 på europæisk plan truede naturtyper: "Klithede med *Calluna* og *Genista*", "Nordatlantisk våde heder med *Erica tetralix*", "Europæiske tørre heder" samt "*Juniperus communis* vegetation på heder".

Kulturhistorisk set rummer Borris Skydeterræn en del gode og velbevarede, fredede fortidsminder. Der findes 14 gravhøje, som formentlig er enkeltgravshøje fra perioden i slutningen af bondestenalderen år 2800 til 2400 f.kr.

Af særlig interesse er den fine række på 5 af Ole Rømers milestene langs Ørbækvej. De er fra perioden 1691-97. På landsplan findes der kun ca. 55 styk tilbage, heraf ca. 40 i Ringkøbing

amt og ca. 15 i Nordsjælland, hvoraf sidstnævnte næsten alle er blevet omhugget og genanvendt.

På Borris Sønderland findes et stort, fredningsværdigt jorddige rundt om heden som afgrænsning af det tidligere fælles græsningsareal. Langs Omme Å ses bevaringsværdige engvandingskanaler fra midten af 1800-tallet.

5 Skydeterrænets nuværende militære anvendelse

5.1 Overordnede principper

Generelt set er der for landet som helhed et stigende behov for anvendelse af skyde- og øvelsesterræner, fordi forsvarets tekniske udvikling gør det stadigt mere uacceptabelt at gennemføre uddannelse i civilt terræn. Der har derfor været et øget pres på de store skyde- og øvelsesterræner i Oksbøl, Borris og Jægerspris. Dette er en udvikling, der forstærkes af at der under skydeuddannelsen i dag lægges stærkere vægt på feltmæssige skydninger, mens skydninger på garnisonernes skydebaner træder mere i baggrunden.

Ud fra denne målsætning er terrænet indrettet, således at det rummer muligheder for gennemførelse af instruksionskydninger med de fleste af kamptroppers våben på et antal faste skydebaneanlæg. Der er herudover forberedt et antal enhedsskydninger for gruppe, sektion og deling med organisatoriske våben, herunder relevante støttevåben, samt nødvendige anlæg. Enhedsskydningerne klargøres i princippet ved Borrislejrens foranstaltning forud for enhedernes ankomst. Visse installationer betjenes af Borrislejren, andre af de skydende enheder selv, eventuelt med støtte fra Borrislejren.

Borris Skydeterræn er af stor betydning for uddannelsen af en lang række enheder, især hærens, men også flyvevåbnets og hjemmeværnets.

Der foretages skydninger ca. 270-280 dage om året. Ca. 60 af disse skydedage er lørdage, søndage eller helligdage.

I civilt terræn i tilknytning til terrænet findes der en række ydre artilleristillingsområder, som forsvaret har lejet. Der er fastlagt særlige begrænsninger i "Blivende Bestemmelser for Borris" (BB/Borris) for anvendelsen af disse med hensyn til skydetid og færdsel (kun indenfor perioden 0800-1800, og konkret anmeldte skydetid overfor lodsejere kan normalt ikke ændres/udvides).

Borrislejren rummer de tilhørende nødvendige indkvarterings-, forplejnings- og vedligeholdelsesfaciliteter.

Kun i meget ringe udstrækning anvendes området til øvelsesvirksomhed. Denne skal normalt henlægges til områder udenfor ringvejen, og under alle omstændigheder har skarpskydning fortrinsret. Øvelsesvirksomhed og områder herfor, herunder feltmæssig underbringelse, skal i hvert enkelt tilfælde være godkendt af Borrislejren. Lokale hjemmeværnsøvelser er dog undtaget herfor.

I skydeterrænet kan gennemføres alle former for skydning med forsvarets våben fra håndvåben til tungeste artilleri. Eneste undtagelse er kampvogskanoner, hvis udstrækning af fareområde ikke kan holdes indenfor terrænets afgrænsninger.

Den mere eller mindre runde form af skydeterrænet muliggør, at der på samme tid kan gennemføres et stort antal forskellige skydninger, idet alle standpladser er etableret indenfor ringvejen og med fareområderne orienteret mod midten af terrænet. Udover at området i hovedsagen anvendes af det danske forsvar, inklusiv Hjemmeværnet, benyttes det også af gæstende udenlandske enheder. Også civile organisationer som skytteforeninger og jægerforbund anvender terrænet.

Ovennævnte militære aktiviteter består i hovedtræk af færdsel i terrænet med køretøjer og til fods, maskin- og håndgravning, sprængning samt skydning.

For at kunne gennemføre aktiviteterne er en række faste og midlertidige anlæg og aktivitetsplaceringer nødvendige: Skydebaner, artilleristillinger, lejrområde incl. depotområde, indkvarterings- og opholdsfaciliteter samt kulisser og nedslagsområde.

Aktiviteterne medfører et ikke-ubetydeligt slid på terrænet, hvorfor der gennemføres en intensiv terrænpleje, mens skovarealerne er genstand for egentlig skovdrift. I tilslutning hertil gennemføres vildtpleje, bl.a. ved etablering af vildtagre i de tidligere landbrugsområder. Skydeterrænet omfatter som tidligere beskrevet deklaraionsfredede arealer og fortidsminder. Kørsel er på hele terrænet kun tilladt ad bestemte veje og spor. Endvidere er såvel maskin- som håndgravning forbudt i det deklaraionsfredede område. Hele terrænet er åbent for aktivitet til fods. Nærmere bestemmelser og restriktioner for brug af samt for færdsel og ophold i terrænet fremgår af afsnit 5.3.

5.2 Principper for enhedsskydningernes opbygning

Hovedelementerne i enheders kamp udgøres af begrebet "ild og bevægelse". En enhed, der udfører en bevægelse, sikres af en anden enhed i en stilling, hvorfra den kan åbne ild. Terrænet vil med dette som grundlag generelt kunne opdeles i ildterræn og bevægeterræn.

Ildterrænet er et fladt og åbent terræn, der giver gode muligheder for observation og beskydning men ringe muligheder for at finde skjul og dækning. Ildterrænet udgøres af de åbne og relativt flade arealer, f.eks. hede.

Bevægeterrænet er et bakket eller skovbevokset terræn, der giver gode muligheder for skjult og dækket fremrykning/tilbagegang, men ringe observationsmuligheder.

Overgangen fra den ene terrænform til den anden er oftest meget flydende.

I de fleste kampsituationer vil fjenden være vanskelig at opdage, og de mål som skal beskydes, vil være små og utydelige og vil ofte kun være synlige i korte tidsrum. Det er derfor en væsentlig disciplin i uddannelsen at lære soldaten entydigt og kortfattet at foretage udpegning af mål i forhold til karakteristiske terrængenstande.

Der bør i øvelsesterrænet indgå karakteristiske terrængenstande som i et normalt dansk terræn (huse, transformatorer, enligtstående træer og buske m.v.). I et vist omfang kan disse udgøres af kulisser.

5.3 Generelle bestemmelser og restriktioner for færdsel og ophold i terrænet

De generelle bestemmelser og restriktioner for færdsel og ophold i terrænet er fastlagt i de såkaldte "Blivende Bestemmelser" (BB/Borris), senest revideret i august 1997, og er desuden meget kortfattet opridset i "Kortfolder Borris". De væsentligste bestemmelser af relevans for drifts- og plejeplanen er gengivet i det nedenstående.

Generelle restriktioner

Under ophold i terrænet skal alle rette sig efter følgende bestemmelser:

- Rygning på heden og i plantager er forbudt i tiden 1. marts til 31. oktober. Brandfaren er stor.
- Renholdelse af skydeterrænet påhviler brugerne.
- Henkastning eller nedgravning af affald i skydeterrænet er ikke tilladt. Affald anbringes i de opstillede affaldsposer (opstillet ved de enkelte skydeanlæg) eller medtages og anbringes i lejrens affaldscontainere.
- Ammunition og dele af ammunition der findes i terrænet må ikke opsamles eller berøres. Det kan dreje sig om farlige genstande, og kun sagkyndige kan afgøre om tingene er uskadelige eller livsfarlige.

Regler for færdsel

Færdsel i terrænet foregår med hjul- og bæltekøretøjer samt til fods.

Hjulkøretøjer

Kørsel med hjulkøretøjer skal i størst mulig udstrækning ske på de i terrænet eksisterende veje. Kørsel i områder med faste anlæg er ikke tilladt. Beskadigelser i skydeterrænet (veje, grøfter, rør m.v.) skal straks udbedres.

Bæltekøretøjer

- Kørsel med bæltekøretøjer uden for de i terrænet afmærkede bæltespør samt brandlinier og de i BB/Borris' bæltespørplan nærmere angivne vejstrækninger er normalt ikke tilladt.

Kørsel med bæltekøretøjer udenfor disse spor og brandlinier er kun tilladt for brand-PMV og kun i forbindelse med brandslukning. Kørsel med brand-PMV skal også ske med rimelig hensyntagen til terrænet, bl.a. bør vrid undgås.

De faste bæltespør fremgår af kortet med "Bæltespørplan" i BB/Borris (denne faste bæltespørplan er gengivet på terrænkortet, bilag 2, vedlagt nærværende plan). Ikke-markerede bæltespør på bæltespørplanen må kun benyttes efter aftale med uddannelsessektoren. Bæltekøretøjers anvendelse af ringvejen fremgår af skiltning langs vejen.

- Ved kørsel i terrænet i forbindelse med de af Borrislejren tilrettelagte skydninger skal de for den enkelte skydning fastlagte bevægelsesveje nøje følges.
- Ved øvrige skydninger, hvor stillingsindtagelse uden for bæltespør eller brandbælter er nødvendig, skal 1) stillingsområdet være godkendt af Borrislejren, og 2) kørsel til og fra ildstillingen ske på en sådan måde, at "vridskader" undgås.
- Passage af grøfter og krydsning af veje uden for de anlagte overkørsler er forbudt. Vejskader skal udbedres straks.
- Ringvejen og vejene i terrænet er ikke egnet til kørsel med høje hastigheder. Sådan kørsel på de smalle og ofte snoede veje har forårsaget alvorlige ulykker.
- Som hovedregel skal kørsel med bæltekøretøjer foregå mindst muligt på de offentlige veje (sikkerhed, slid) og ved passage af offentlige veje og vandløb skal eksisterende spor og overkørsler anvendes. Visse veje i terrænet må kun befærdes med hjulkøretøjer. Sådanne steder er der opsat en forbudstavle vedrørende bæltekøretøjer.
- Også terrænets beskaffenhed begrænser kørslen. På forsvarets passabilitetskort er således angivet områder, hvor pansret mandskabsvogn vanskeligt eller slet ikke kan passere.

Impas-

sabelt terræn kan ikke passeres uden hjælpemidler, mens muligheden for kørsel i betinget passabelt terræn oftest afhænger af fugtighedsforholdene. Der køres normalt ikke i disse områder.

Gravning og dozning

Håndgravning har hidtil i princippet kunnet finde sted overalt indenfor terrænet, dog ikke indenfor de faste baner og ikke nærmere offentlig vej end 3 meter.

Maskingravning og dozning kræver særlig tilladelse fra Borrislejren. Beskadigelse af beplantning og grøfter skal undgås.

Skydning

Området kan anvendes til skydning med kamptroppers og artilleriets våben og dertil hørende ammunition, som er godkendt til skydning i fredstid.

Skydning med direkte skydende våben ("fladbanevåben", hvor målet ses fra kampstillingen) finder sted fra kampstillinger med faste måloppstillinger og på faste baner. Midlertidige opstillinger kan i princippet etableres overalt indenfor ringvejen.

Skydning med indirekte skydende våben ("krumbanevåben", hvor målet ikke ses fra kampstillingen) f.eks. artilleri og morterer, kan i princippet finde sted overalt i terrænet, blot granaterne rammer i nedslagsområdet (se nedenfor).

Normal skydetid er fra kl 0800-2200.

Maksimal skydetid er 0600 til 2359.

Skydning med tung mortar, artilleri såvel som sprængning med ladningsstørrelser over 200 gram må ikke gennemføres i tidsrummet 0001-0600.

Henset til annoncering i dagspressen og kontraktlige forpligtelser over for lodsejere kan den med 1. melding anmeldte skydetid og anvendelse af lejede stillingsområder normalt ikke ændres/udvides.

Sprængning

Bortset fra håndgranatkast og artillerimarkering i forbindelse med enhedsskydninger kan sprængning kun gennemføres i det af Borrilejren autoriserede sprængningsområde, p.t. på sydsiden af Omme Å mellem Østerrigevej og åen ved Mælkevejen.

Efter endt sprængning retableres området.

Flyvning

Flyvning med helikoptere og mindre, fastvingede fly sker i forbindelse med besøg.

Flyvning med kampfly kan finde sted som overflyvning af hele terrænet i lav højde.

En del af Nordre Ringvej er udpeget som nødlandeplads.

5.4 Områder med reguleret anvendelse

På terrænet findes en række områder, hvis anvendelse er reguleret. Dette skyldes, at flytning af den pågældende anvendelse enten ikke er mulig eller vil kræve etablering af et tilsvarende anlæg andetsteds på terrænet. Områder med reguleret anvendelse omfatter en række større permanente anlæg samt et nedslagsområde for fosforgranater.

Anlæggene består typisk af selve anlægget samt et antal faste tilkørselsveje. Ved anvendelse af faste anlæg opnås en række fordele i forhold til midlertidige anlæg: Der kan benyttes faste tilkørselsveje, hvorved andre dele af terrænet skånes for færdsel. Terrænet skånes for unødigt gravearbejde og uddannelsestiden udnyttes optimalt. Ved anlæggelsen er der taget vidtgående sikkerheds- og miljøhensyn.

De arealbundne aktiviteter er indtegnet på terrænkortet, bilag 2.

Områder med bunden anvendelse er følgende:

Faste skydebaneanlæg

Samtlige anlæg er på terrænkortet vist med tilhørende fareområde. En beskrivelse af hvert anlæg fremgår af det efterfølgende afsnit 5.5

Nedslagsområde

Nedslagsområde er et område, hvor sprængladte granater eksploderer efter affyring i forbindelse med skydning med kamptroppers våben og artilleriets skyts.

Faren for at granaterne ikke eksploderer i nedslagsområdet - altså forsager - er altid til stede. I almindelighed lykkes det at spore og bortsprænge sådanne forsagere. Flere forhold kan imidlertid afstedkomme, at en forsager borer sig så dybt ned i jorden, at den ikke bliver fundet umiddelbart, og først måneder eller år senere bliver afdækket af f.eks. vinderosion.

Borris Sønderland har været anvendt som nedslagsområde siden 1903. Området vil derfor i mange årtier fremover være overordentligt risikabelt at færdes i for personer, der ikke er omhyggeligt instrueret i de særlige sikkerhedsregler herfor. Områdets anvendelse begrænses som følge heraf til militært brug - også i forbindelse hermed iagttages der særlig forsigtighed ved gravning og anden brug af terrænet.

Der er udlagt fast nedslagsområde for artilleri i terrænets centrale del, og nedslagsområde for mortér på samme areal samt en mindre strækning øst for Ørbækvej og et område på Gundesbøl Hede i terrænets sydvestlige del. Nedslagsområderne fremgår af terrænkortet, bilag 2.

Der må i forbindelse med disse nedslagsområder ikke opstilles mål eller anvendes nedslagsområde for morter og artilleri nærmere end 100 meter fra 1) faste veje (Ørbækvej, Hvolligvej, Blæsbjergvej, Fillingsandvej og Foldagervej), 2) opbyggede kulisser der består af mere end en stage, 3) plantager og levende hegn, 4) faste anlæg, og 5) nærmere end 800 meter fra Omme Å.

Ved skydning med fosforammunition må der kun ske nedslag indenfor det særligt udpegede "fosforområde" i den centrale del af heden, afgrænset af Blæsbjergvej, Ørbækvej, det tværgående brandbælte ved ishuse mellem Hvolligvej og Ørbækvej, Hvolligvej samt det tværgående brandbælte fra bezintanken til Lillemose. Efter skydning med lys-/eller fosforammunition skal nedslagsområdet holdes under observation mindst en time efter endt skydning, på grund af den særlige brandfare der er forbundet med disse typer ammunition.

Bygninger

Generelt findes der kun rester af soklerne fra de eksproprierede bygninger. I det sydøstlige hjørne er der dog bevaret en enkelt, der anvendes af Hjemmeværnet, heraf navnet Hjemmeværnsgården. Udenfor Borrislejren findes et tankanlæg og et ammunitionsdepot.

Kulisser

Kulisser er lette trækonstruktioner som varierer i størrelse fra relativt små genstande op til husstørrelse. De fremtræder ret markant i terrænet.

Kulisserne kan anvendes som udgangspunkter og til udpegning og fastlæggelse af målområder m.v. De anvendes altså ikke direkte som mål.

Observationsstader

Observationsstader omfatter høje og tårne og anvendes under skarpskydning med indirekte skydende våben. Herfra sender observatøren sine korrektioner til skytsstillinger. På grund af det flade landskab må der kunstigt skabes tilstrækkeligt højde over terrænet til at granatnedslag kan observeres. Brugen af faste observationsstader modvirker benyttelse af vilkårlige steder i området.

Observationstårne er høje og meget markante.

Højene er 5-6 meter høje jordbunker, der fremtræder meget markant, ikke mindst på grund af slid i terrænet omkring dem.

Observationsstader findes fortrinsvis i tilslutning til ringvejen.

5.5 Beskrivelse af uddannelses- og øvelsesfaciliteter

Borris Skydeterræn rummer følgende faste skydebaneanlæg og sprængningsområder:

1) Selvmarkerende feltskydebane (SF-bane)

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets vestlige del ved Mosegård Plantage. Banen består af 8 baneafsnit med hver 3 standpladslinier og 9 skiveopstillingsmuligheder på afstande fra 50-480 meter. Desuden af 1 styrings- og registreringsvogn med M /88 system. Banen kan anvendes til gennemførelse af uddannelses- og kontrolskydning med følgende våben, såvel i dagslys som i mørke: Gevær, maskingevær og maskinpistol.

2) Traditionelt langdistanceskydebaneanlæg (600 m) (TL-bane)

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets vestlige del ved Mosegårds Plantage. Banen består af 6 standpladslinier i afstandene 100-200-300-400-500 og 600 m fra målostillingen. Hver standpladslinie indeholder 12 standpladser. Banen kan anvendes til instruksionskydning med udvalgte våben til og med 9 mm, i dagslys og i mørke, samt til forsøgsskydning.

3) Instruksionskydebaneanlæg - 12,7 mm TMG M/50 (TMG-bane)

Skydebanen for tung mortar-granat (TMG) er beliggende i skydeterrænets nordvestlige del nord for Langkær Dal. Banen består af en standpladslinie med opbygget banket til 3 køretøjer og foran denne en standpladslinie med 4 skyttehuller. Et målbugerspil er opstillet 300 meter syd for standpladslinierne. Banen kan anvendes til instruksionskydning med lette og tunge maskingeværer mod fast mål på afstande af 85, 300, 400 og 700 meter samt mod sidekørende mål på afstand af 300 meter under anvendelse af det opstillede målbugerspil. Skydning kan gennemføres i dagslys og i mørke.

4) Instruksionskydebaneanlæg - 7,62 MG M/62 i trefod (feltaffutage) (LMG/TF-bane)

Instruksionskydebaneanlægget for let maskingevær er beliggende i skydeterrænets sydvestlige del nord for Vestbro. Banen består af en standplads med 5 skyttehuller. Mellem hullerne er afsat plads til ildstillinger på jorden. Desuden er der en målostilling, markeret med hvide pæle, hvorpå også afstanden fra standpladsen er anført.

5) Instruksionskydebaneanlæg - 7,62 mm instruktionsgevær M/79 ("Carl Gustav" dysekanon) og M/85, 9 mm instruktionsvåben M /71, 21 mm øvelsesvåben M/72 - S og 200 mm øvelsesvåben M/69 (PV-7,62/9/21/20 mm)

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets vestlige del nordøst for Mosegårds Plantage. Banen består af 4 standpladser til hver max. 5 skytter i afstandene 100, 150, 200 og 350 meter fra målostillingen. Banen kan anvendes i såvel dagslys som mørke til instruksionskydning mod både fast og bevægeligt mål.

6) Instruksionskydebaneanlæg - 7,62 mm instruktionsgevær M/79 og M/85 og 20 mm øvelsesvåben M/69 og 84 mm øvelsesgranatpatron M/85

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets vestlige del nordøst for Muldsande. Banen består af tre standpladslinier til skudafstande på 200, 400 og 600 meter mod faste og sidekørende mål, en standpladslinie til skydning mod ind- og udadkørende mål samt en standpladslinie til skydning mod skråtkørende mål. Faste mål kan etableres som opdukkende mål. Skydestandpladserne er afmærket med hvide pæle med rød skrift. Banen kan såvel i dagslys som i mørke benyttes til skydning med 7,62 mm øvelseslyssporpatron i instruktionsgevær og 20 mm øvelsespatron M/64 med lysspor i 20 mm øvelsesvåben og 84 mm øvelsesgranatpatron M/85 med motor.

7) Instruksionskydebaneanlæg - 66 mm panserværnsraket M/72 og 84 mm dysekanon M/65, M/79 og M/85 (Panserværn-66/84 mm), samt panserværnsraket M/95, AT-4

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets vestlige del, ca. 400 meter syd for Muldsande. Skydebanen består af to skydestandpladser, hver med to skytteskærme. Den ene skydestandplads har skudafstand til mål på henholdsvis 200 og 550 meter, den anden har skydeafstand til 400 og 600 meter.

Banen kan anvendes såvel i dagslys som i mørke til instruktionsskydning, både liggende og knælende, på de nævnte afstande med 66 mm panserværnsraket og 84 mm dysekanon, samt AT-4.

8) Instruktionsskydebaneanlæg - 147 mm raketudstyr M/74 (TOW-Nord)

Skydebaneanlægget er beliggende i skydeterrænets østlige del nord for Foldager Bakke.

Anlægget består af en standplads og et observationsstade, samt målopstilling. Det kan anvendes i dagslys og i mørke til udførelse af instruktionsskydning med 147 mm raketudstyr M/74 mod fast mål. Som mål anvendes panserpladen på østsiden af Store Blæsbjerg. Brandslukningsmateriel skal være tilstede under skydning. Efterfølgende skal de tynde styrewirer af kobbertråd fjernes fra heden da de kan være til fare for fugle og dyr, og der skal foretages almindelig oprydning. Kørsel med bæltekøretøjer er kun tilladt fra bæltespor øst for anlægget ad afmærket rute til standplads og omvendt.

9) Instruktionsskydebaneanlæg - 147 mm raketudstyr M/74 (TOW-Syd)

Beliggende i skydeterrænets østlige del nord for Foldager Bakke. Anlægget svarer til ovenstående. Mål er panserpladen sydøst for St. Blæsbjerg.

10) Skarpkastningsbane (HGR-bane)

Skarpkastningsbanen for håndgranat er beliggende i skydeterrænets nordlige del ved Østergård. Banen består af en kasteskærm, venteskærm, skyttehul, jordvold og målområde. Banen kan i dagslys benyttes til instruktionsmæssig kast fra skærm og feltmæssige kast fra skyttehul og jordvold med håndgranat M/54 og øvelseshåndgranat M/54. Der må højst være 8 personer bag venteskærmen.

11) Røghåndgranatbane (RHGR-bane)

Røghåndgranatbanen er beliggende i den nordlige del af terrænet sydvest for Præstkærvejle. Banen består af et harvet kasteområde med en radius på 60 meter. Den kan i dagslys benyttes til instruktionsmæssigt kast med røghåndgranat M /53 og M /57 (fosfor) samt røghåndbombe M/77 (hexit). Kastestandpladsen vælges under hensyntagen til aktuel vindretning.

12) Instruktionsskydebaneanlæg - 81 mm mortér miniatureskydning (MT-bane/MINI)

En minibane for mortér er beliggende i terrænets nordlige del syd for vejkrydset Ørbækvej-Ndr. Ringvej. Banen består af en skydestandplads samt 10 opstillede målområder i form af minikulisser (kirke, vandtårn, benzinstation, kro, kæmpehøj m.v.). Banen anvendes til instruktionsskydning i dagslys og i mørke med 81 mm øvelsesgranat M /60, ladning 0 (krumbane).

13) Sprængningsområde (SPR-bane)

Et sprængningsområde er anlagt i skydeterrænets sydvestlige del ved Østerigevej. Området er begrænset af hvide pæle. I området er opstillet afstandsskilte til Ringvejen for 800, 900 og 1000 meter, og en dækning til 2 personer placeret umiddelbart vest for 800 meter afstandsskiltet. Området kan i dagslys anvendes til sprængning på/i jord, sprængning på træ, metal og sten samt til sprængning af personel- og pansermine. Størst tilladte ladning er 10 kg, og største tilladte sikkerhedsafstand er 1000 meter. Bilvrag og lignende affald må ikke anvendes som sprængningsmål.

14) Handlebaner (HABA 1,2 og 3)

Tre handlebaner er beliggende i terrænets sydlige del ved Søndre Ringvej vest for Gundesbøl Plantage. Banerne kan anvendes til gennemførelse af reaktions- og handlebaner for enkeltmand under anvendelse af gevær, maskinpistol, let maskingevær samt pistol, i dagslys. Banerne har målopstillinger, der giver mulighed for skudafstande fra 10 meter til 65 meter. Målene er markeret som ven/fjende ved, at figurskivernes hjelm og ansigt er bemalet med henholdsvis blå/rød farve. Alle baner indeholder mindst ét mål, der er markeret som "ven", og som derfor ikke må beskydes. Banerne er opstillet med selvmarkerende skivemateriel. Handlebane 1 indeholder mulighed for feltmæssig kast med skarp håndgranat. Alle baner kan gennemføres samtidigt.

Enhedsskydninger

Der er etableret anlæg til enhedsskydninger beregnet for gruppe, sektion og deling til anvendelse såvel i dagslys som i mørke. Anlæggene er primært beregnet til indøvelse af taktiske skydninger for infanterienheder. De fleste kan dog - eventuelt ved en simplificering af målarrangementet anvendes af andre enheder af samme størrelse. Anlæggene etableres med traditionelt skivemateriel og/eller selvmarkerende skivemateriel. Under enhedsskydninger må kørsel med bæltekøretøjer kun ske ad de anførte spor, som beskrevet under den enkelte skydning i BB/Borris. Kørsel med bæltekøretøjer i lyngarealerne er kun tilladt i forbindelse med brandslukning (med "brand-PMV"). I særligt fugtige perioder kan Borrislejren indføre begrænsninger i anvendelsen af bæltekøretøjer ved de enkelte anlæg.

15) Gruppeskudning I. Gruppens kamp fra en stilling

Enhedsskydning for en gruppe på max. 10 mand. Øvelsesområdet er ca. 700 meter syd for Odderskær. Formålet er at øve gruppekamp fra en stilling i forbindelse med nærforsvar.

16) Gruppeskudning II. Gruppe som forpatrulje

Øvelsesstyrken er en infanterigruppe eller spejdergruppe. Området er umiddelbart sydvest for vejknækket Nordre Ringvej - Østre Ringvej. Formålet er at øve gruppe som forpatrulje (marchsikringsled).

17) Gruppeskudning IV. Ildåbning og stillingsskifte

Øvelsesstyrken er en gruppe. Terrænet er Kærhus. Formålet er at øve stillingsindtagelse, ildåbning og stillingsskifte.

18) Gruppeskudning ved Torsbæk (Bane 25). Gruppens stillingsindtagelse, ildåbning og stillingsskifte.

Øvelsesstyrken er en gruppe. Stedet er Torsbækken i sydøstlige del af terrænet. Formålet med øvelsen er at øve den afsiddede infanterigruppens stillingsindtagelse, ildåbning og stillingsskifte som skarpskydning. Kravet er, at øvelsesgruppen skal kunne anvende korrekte afsiddede formationer og fremrykkerveje gennem vekslende terræn. Gennemføre stillingsindtagelse med den afsiddede gruppe i forskelligt terræn og ildåbning med hele eller dele af gruppen. Gennemføre stillingsskifte fremad samt gennemføre kampen under overholdelse af krigens love. Øvelsen gennemføres i dagslys, idet gruppen forud for skydningens gennemførelse indøver fremrykkevej, stillingsindtagelse og stillingsskifter. Såvel formål som forventet handling i forbindelse med de enkelte momenter gennemgås i terrænet forud for skydningens gennemførelse. Øvelsen er tilrettelagt således, at denne kan

gennemføres som førstegangslektion. Skydningen gennemføres uden pansret mandskabsvogn, men med organisatorisk udrustning og personel.

19) Gruppeskudning X. Gruppens kamp fra stilling

Øvelsesstyrken er en infanterigruppe på maksimalt 10 mand. Terrænet er med neutralt område ved Præstkærvejle. Formålet med øvelsen er at øve gruppens kamp fra stilling i dagslys og mørke.

20) Gruppeskudning XI. Gruppe som postering i mørke (gruppekamp fra stilling i mørke)

Øvelsesstyrken er en gruppe. Terrænet er neutralt område ved Rabæk Skole. Skydningens formål er at øve gruppens selvstændige kamp fra en stilling i mørke, hvor gruppen er udstillet som postering i forbindelse med sikring af en indfaldsvej til bataljonens eller kompagniets beredskabsområde.

21) Sektionsskudning I. Overvågningssektion eller spejdersektion - forhold under fremrykning

Øvelsesstyrken er en overvågnings- eller spejdersektion. Terrænet er Blåbjerg Plantage - Østre Ringvej - Gravlvej indtil ca. 300 meter øst for Hundmose Banke. Formålet er at øve vejopklaring, idet sektionen ved sammenstød med mindre fjendestyrker har til opgave at rydde marchvejen.

22) Delingsskudning I. Infanterideling i angreb

Øvelsesstyrken er en infanterideling, en middeltung mortarsektion og ved mønstrede enheder evt. en kommandosektion. Uddannelsen er en træningsskudning og vedligeholdelsesskudning ved ild og bevægelse. Terrænet er Kildebakker.

23) Delingsskudning IV. Delingens kamp fra en stilling i mørke.

Øvelsesstyrken er en infanterideling og en middeltung mortarsektion. Terrænet er Kagebakker. Formålet er at øve delingens kamp fra stilling i mørke.

24) Bane 52. Delingen som forspids, herunder angreb. Del II (Gravlvej)

En ny, stor enhedsskudning, placeret delvist ud til kanten af Omme Å, syd for Komose. Øvelsesstyrken er en infanterideling. Øvelsen er en fremrykning, støttet af bæltekøretøjer. Formålet med øvelsen er at øve infanteridelingen som opsiddet forspids, herunder reaktion på fjendens beskydning samt gennemførelse af angreb fra bevægelse evt støttet af middeltung mortarsektion og maskinkanonsektion. Terrænet er Gravlvej.

25) Bane 26. Gruppe VI (Østerigevej): Gruppens kamp fra en stilling, frigørelse og tilbagegang.

Formålet med øvelsen er at øve gruppens kamp fra en stilling, frigørelse og tilbagegang til en ny kampstilling i dagslys. Terrænet er et "vej-T" syd for Østerrige Plantage.

26) Bane 53. Delingens kamp fra stilling

Øvelsesstyrken er en infanterideling på maksimalt 33 mand udrustet med organisatoriske våben. Pansermortar sektion på 9 mand og/eller middeltung mortar/morter. Formålet med øvelsen er at øve infanteriafdelingens kamp fra stilling evt. støttet af mortar sektion og /eller maskinkanonsektion. Øvelsen gennemføres i terrænet i dagslys og mørke.

27) Bane 22. Gruppe som forpatrulje

Øvelsesstyrken er en gruppe. Formålet med skydningen er at indøve gruppens standardfremgangsmåder som forpatrolje med særlig vægt på gruppeførerenssupplerende befaling, klar til kamp, sammenstød med fjenden, stillingsskifte, ildåbning og fastholdelse af terræn.

28) *Standpladser til mortarbaner.*

Morterer kan i princippet stilles op overalt langs ringvejen, og skyde ind over nedslagsområdet. Det samme gælder for artilleri.

6 Forsvarets drift og pleje af skydeterrænet

Der er behov for et afvekslende terræn for at skydeøvelserne kan fungere optimalt. Derfor sørger Borrislejren løbende for at vedligeholde og forbedre terrænet gennem naturpleje og genopretning .

Pleje af lynghede

Brande forårsaget af nedslag under skydning har her været den væsentligste biotopfornyende faktor. Brandene er hovedsageligt begrænset til nedslagsområdet i den centrale del af Borris Sønderland, men også store områder vest for Hvolligvej omkring Søndermose ned mod Kovflodvej har været omfattet af brand.

I 1956 blev Borris Sønderland udsat for en meget omfattende hedebrand, og i 1975 brændte hele morlaget i et større område vest for Blæsbjergvej, inden for nedslagsområdet. Over større dele af det centrale nedslagsområde var brandintensiteten sidst i 1980'erne løseligt vurderet til at foregå hvert fjerde år.

På de øvrige hedearealer er der med vekslende held gennemført følgende tiltag:

1. Manuel fjernelse af uønskede træ- og buskarter.
2. Afbrænding af områder med ældre eller stærkt skadedyrsangrebet lyng.
3. Slåning med slagleklipper uden opsamling hvor dette kan gennemføres ud fra hensynet til mulige forsagere (specielt udført i den sydøstlige del).
4. Slåning og let harvning i områder, hvor militær brug har ændret vegetationsdækket.

Som anført i afsnit 4.6 har der i perioden ca. 1975-93 været foretaget slåning med slagleklipper om vinteren på Gundesbøl Hede øst for Hvolligvej. Herudover har der i perioden 1970-93 i 8-10 dage årligt været foretaget en tilsvarende slåning af hele hedestykket syd for Fillingsandvej ned til brandbæltet nord for Torsbækken.

Bemærkninger: Virkningerne af de anvendte metoder har vist sig svingende fra område til område. Afbrænding under gunstige forhold, det vil sige stor jordfugtighed, let vind og lav temperatur har givet de bedste resultater.

I områder, der har været anvendt til "flyvende fodermarker" (2-3 år) med ringe eller ingen gødskning, har lyngen selvsået og bredt sig.

Pleje af græsheder

Følgende metoder anvendes:

1. Manuel fjernelse af uønskede træ- og buskarter.
2. Slåning uden opsamling
3. Slåning og let harvning.
4. Afbrænding.

Bemærkninger: I områder domineret af tuegræs har der været foretaget slåning og let harvning (grenknuser og tallerkenharve). Resultatet har været, at andre planter har vist sig, men da forsøget kun er på andet år er det for tidligt at udtale sig om virkningen på tuegræsset, men klokkelynge har bredt sig. En anden metode er anvendelse af en fræser fra Hedeselskabet, som tager bjergfyr, lyng, græs og det øverste organiske lag. Overfladen efterlades imidlertid sammenhængende, således at det ikke tørrer så hurtigt ud. Efter

afskrælningen er der skabt et godt spiringsbed for frøplanter. Samtidig er der sket en fjernelse af næringsstofpuljen, til gavn for hede- og overdrevsfloraen.

Afbrænding giver mulighed for anden vegetation. Ikke mindst tyttebær udvikler sig godt i disse områder.

Pleje af overdrev

Følgende metoder anvendes:

1. Manuel fjernelse af træ- og buskarter.
2. Slåning uden opsamling

Bemærkninger: Slåning foretages punktvis og flyttes år for år. Det vil være en fordel at kunne fjerne det afslåede materiale, men Borrislejren råder ikke over det nødvendige materiel.

Pleje af enge, kær og hedemoser

Følgende metoder anvendes:

1. Manuel fjernelse af træ- og buskarter.
2. Slåning.

Bemærkninger: Manuel fjernelse af træ- og buskarter har vist sig at være den eneste anvendelige metode, hvis man vil undgå eller begrænse tilgroning af områderne.

Genskabelse af vådområder

Et storstilet genopretningsprojekt af et vådområde blev afsluttet i 1996. Det drejede sig om genskabelse af Keldbæk Mose, som er et større, fugtigt moseparti i tilknytning til vandløbet Keldbækken, som er et tilløb til Omme Å syd for åen mellem Gundesbøl og Keldbæk Plantage. Genopretningen blev gennemført i form af en opstemning af bækken ved etablering af en større dæmning på tværs, umiddelbart syd for Hældgårdsvej. Bækken blev herefter ledt uden om dæmningen i form af et stryg. Herved blev hele Keldbæk Mose sat under vand, ialt 3-5 ha, alt efter årstiden. Efterfølgende har mosen fungeret som et yndet tilholdssted for vandfugle, ligesom området opsøges som drikkeplads for kronvildtet.

I 1998 er et andet vådområde blevet genskabt af Borrislejren i 1998, Sukkenes Dal, beliggende mellem Borrislejren og Skjern Å umiddelbart syd for højdedraget Sandet, hvor cafeteriet ligger. Moseområdet er ryddet og slået, og der er opstået blankvand på arealet.

Pleje af vandløb

Pleje af vandløb foregår i tæt samarbejde med Ringkøbing Amts vandløbskontor og efter dets anvisninger.

Jagt og vildtpleje

På skydeterrænet findes et stort antal af de jagtbare dyrearter i Danmark:

- kronvildt
- råvildt
- harer
- ræve
- fasaner
- agerhøns
- ænder
- duer

Det er en erklæret politik for området, at der skal være sådanne forhold for vildtet, at der sker en udvandring til naboarealerne, som en kompensation for de gener de militære aktiviteter påfører naboerne, ligesom det skal være muligt at invitere på rimeligt attraktive jagter indenfor terrænets grænser.

Dette opnås dels gennem arealpleje og dels ved anlæggelse af fodermarker og opsættelse af sliksten. Egentlig fodring sker kun af fasaner ved hjælp af et mindre antal foderautomater. På sigt vurderes arealplejen, slåning af lyng og gammelt græs samt nyplantning af hegn m.v. at have den største værdi.

Der er etableret ca. 60 vildtagre, fortrinsvis omkring ådalen, samt uden for ringvejen. Vildtagrene er først og fremmest etableret af hensyn til kronvildtet. Vildtagrene ligger derfor i kronvildtterræn. Et formål med placeringen er også at trække kronvildtet væk fra nedslagsområderne. De fleste (ca. 80 %) af vildtagrene er etableret i perioden 1992-1997.

Fra foråret 1998 vil der forsøgsvis blive tilsået et antal brandbælter med græs- og kløverblanding som erstatning for vildtagrene, som ofte er placeret på naturarealer.

Jagten udøves som en del af lejrens/forsvarets kontaktvirksomhed. Der gennemføres pr. år ca.:

- 1 andejagt i henholdsvis september, oktober, november og december.
- 4 nabojagter med haglbøsse.
- 1 repræsentationsjagt for CH/HOK's gæster, ligeledes med haglbøsse.
- 2-3 jagter med riffel i november og december.
- forårspürsch på råbukke.

Det medfører, at der årligt passerer 450-500 jægere gennem lejren. Med få undtagelser betyder dette milde jagttryk, at hver lokalitet afdrives normalt een og højst to gange årligt. Der jages ikke inden for det gamle dige.

Der drives ikke fuglejagt på Borris Skydeterræn før 16. september.

Vartning af terrænet

I juli holdes om muligt en skydefri periode på 3 uger med henblik på vartning af terrænet, herunder bortsprængning af forsagere samt oprydning og rensning af terræn for diverse affald fra skydeøvelser m.v.

Skovdrift

Driften af skovbevoksningerne på Borris Skydeterræn forestås af Hedeselskabet for Forsvarets Bygningstjeneste. Borrislejren er ikke inddraget i skovdriften. Lejrens behov er alene tilgodeset ved skovenes værdi som afskærmende lydkulisse. Forsvaret har samlet et underskud ved skovdriften for området.

7 Offentlighedens adgang

Indtil 1962 blev skydning i terrænet markeret ved hejsning af særlige tegn ved adgangsvejene, ved lukning af bomme og ved udsætning af poster. Siden da har terrænet været afspærret med bomme og skiltning ved skydning, men offentligheden har adgang til terrænets veje i skydefri perioder ved indhentning af en terræntilladelse i Borrislejren.

Skydningerne har i de seneste år fundet sted ca. 280-290 dage om året normalt i tidsrummet fra kl. 0800 til 2200, senest 2400, om aftenen. I juli holdes om muligt en skydefri periode på 3 uger med henblik på oprydning og rensning (vartning) af terrænet. Resterende skydefri dage er hyppigst ved højtiderne og i weekends. I forbindelse med flere sammenhængende, skydefri dage annonceres dette i dagspressen.

For ikke-tjenstlig adgang - herunder for civile - kræves skriftlig tilladelse, der udstedes af lejrens vagthavende. Tilladelse kan kun gives, når der ikke foregår skydning. Adgang gives i form af en "terræntilladelse".

Ligeledes på skydefri dage i perioden 15. april - 15. september kan såvel civile som personel fra udlagte enheder købe skriftlig fisketilladelse (dagskort), der giver tilladelse til at fiske i Omme Å i et begrænset område. Der udstedes maksimalt fisketilladelse til 20 lystfiskere samme dag. Fisketilladelse udstedes kun til danske statsborgere.

På terræn- og fisketilladelser er påtrykt følgende advarsler og anvisninger: Al færdsel i terrænet skal ske under iagttagelse af de særlige sikkerhedsregler, der er knyttet til et skydeterræn, hvor forsaget ammunition kan forekomme. Forsagere og andre ammunitionsgenstande må ikke opsamles eller berøres. Tobaksrygning og brug af åben ild må kun finde sted i lukket køretøj. Der skal tages hensyn til dyre- og plantelivet. Personer med terræn- eller fisketilladelser må kun færdes ad de med vejskilt afmærkede veje

Udover udstedelse af terræn- og fisketilladelser gennemfører Borrislejren efter anmodning årligt i størrelsesordenen 25-28 ekskursioner med skoler, foreninger m.v. Dansk Ornitologisk Forening og andre foreninger med interesse for flora og fauna er blandt de velkendte gæster i terrænet. Inden for rammen af ovennævnte regler besøges terrænet hvert år af flere tusinde personer, enten alene eller som deltagere i et arrangeret besøg.

I kanten af terrænet er der etableret 4 flugtskydebaner til brug for private skytteforeninger.

8 Lovmæssige brugsbegrænsninger eller bindinger

8.1 Generel lovpraksis for forsvarets arealer

I princippet gælder de samme regler for benyttelse af forsvarets arealer som for alle andre arealer. Ved at området er udlagt som skydeterræn for forsvaret ligger der imidlertid en accept af forsvarets brug af arealet, og dermed af, at forsvaret skal have den fornødne frihed til gennemførelse af den nødvendige uddannelse af det danske forsvar.

Afvejningen i nærværende plejeplan mellem den militære benyttelse og naturbeskyttelseshensynene på terrænet forventes derfor at foregå i et samarbejde mellem de statslige myndigheder (forsvaret og Skov- og Naturstyrelsen) og de administrerende myndigheder ved amt og kommune, således at administrationen af relevant lovgivning sker ud fra en samlet vurdering.

I det følgende er gennemgået de lovgivningsmæssige brugsbegrænsninger eller bindinger, som har særlig relevans for Borris Skydeterræn. Udover de nævnte findes der et antal andre love eller bekendtgørelser som regulerer forhold i det åbne land, f.eks. bekendtgørelsen vedrørende anvendelse af slam, spildevand og kompost til jordbrugsformål.

8.2 Naturbeskyttelsesloven

Naturbeskyttelseslovens generelle beskyttelsesbestemmelser omfatter bl.a. en række naturtyper (§§3-4), beskyttelseslinier for nogle markante landskabslementer (§§ 15-19), samt offentlighedens adgang (§§ 22-27).

Beskyttede naturtyper

Naturbeskyttelseslovens §§ 3-4 indeholder bestemmelser om en generel beskyttelsesordning for naturtyperne sø, mose, eng, overdrev, hede, strandenge og strandsumpe over en vis mindstestørrelse, samt for sten- og jorddiger.

Amtsrådet kan dispensere fra bestemmelserne vedrørende beskyttede naturtyper.

I medfør af lovens §§ 5-6 er der udstedt bekendtgørelse nr. 572 af 26. juni 1992 om beskyttede naturtyper og sten- og jorddiger m.v. (naturtypebekendtgørelsen), der fastlægger den nærmere afgrænsning af de beskyttede naturtyper samt fastsætter de nærmere regler for amtsrådenes administration af ordningen.

Ringkjøbing Amtskommune Landskabsafdeling har i november 1994 udgivet et sæt 1:25.000 kortblade over arealer i amtet, som er omfattet af § 3 i lov om Naturbeskyttelse. Af disse kort fremgår det, at det meste af Borris Skydeterræn er omfattet, bortset fra Borrislejren, veje og spor, skovene samt enkelte tidligere marker, især langs Omme Å.

I det følgende gives en kort beskrivelse af, hvilke restriktioner der gælder for de forskellige beskyttede naturtyper der forefindes på Borris Skydeterræn. Der henvises i øvrigt til siderne 20-53 i Skov- og Naturstyrelsens "Vejledning om registrering af beskyttede naturtyper", fra 1993.

Søer og vandløb. Der må ikke foretages ændring i tilstanden af naturlige søer, hvis areal er på over 100 m², eller af vandløb eller dele af vandløb som er udpeget som beskyttede efter loven. Dette gælder dog ikke for sædvanlige vedligeholdelsesarbejder i vandløb. På Borris Skydeterræn er følgende vandløb beskyttet efter naturbeskyttelseslovens § 3: Strækningerne af de to amtsvandløb Skjern Å og Omme Å, kommunevandløbene Kærbækken, Fuglemose

Grøft, Torsbækken og Keldbækken samt de private vandløb Gjaldbæk (nordlige gren til Nørremose), Lillemose Banke Kanal (med udløb til Hvollig Kanal og Omme Å) samt Engmose Bæk (med udløb i Skidenkær og Omme Å).

Søer, der mindre end 100 m², er beskyttede, når de ligger i en af de beskyttede naturtyper, hvis det samlede område er på 2500 m² og derover. Søen vil her være beskyttet som en integreret del af området. Derudover er søer under 100 m² beskyttede, når de indgår som en del af et beskyttet vandløb.

Moser o.lign., ferske enge og overdrev. Der må ikke foretages ændringer i tilstanden af moser og lignende samt ferske enge og overdrev, når sådanne naturtyper enkeltvis, tilsammen eller i forbindelse med søer er større end 2500 m² i sammenhængende areal.

Små biotoper, der er mindre end 2500 m² er i øvrigt omfattet af beskyttelsesordningen, hvis de støder op til eller indgår i arealer med andre beskyttede naturtyper, og det samlede areal er 2500 m² eller derover.

Sten- og jorddiger. Der må ikke foretages ændringer i tilstanden af sten- og jorddiger og lignende.

Beskyttelsen omfatter kun sten- og jorddiger, der i Kort- og Matrikelstyrelsens kortværk Danmark (1:25.000) er optegnet på kortbladet for det pågældende område i den senest reviderede udgave forud for den 1. juli 1992.

Naturbeskyttelseslovens bestemmelser om beskyttede naturtyper i relation til forsvarets arealer

Skov- og Naturstyrelsen har udarbejdet nogle generelle retningslinier for administrationen af beskyttelsesbestemmelserne i naturbeskyttelseslovens §§ 3-4, set i forhold til forsvarets anvendelse af øvelsespladser og skyde- og øvelsesterræner. Retningslinierne er gengivet i bilag 7.

Naturbeskyttelseslovens bestemmelser om fortidsminder og deres beskyttelseslinier

Synlige eller tinglyste fortidsminder er fredet i medfør af naturbeskyttelseslovens § 12. Det betyder, at der ikke må foretages ændringer i tilstanden af fortidsminderne.

På Borris Skydeterræn er der som omtalt i kapitel 4.9 ialt 19 fredede fortidsminder: 14 gravhøje og 5 milesten, som er omfattet.

Ifølge lovens § 13 må der på fortidsminder og inden for en afstand af 2 meter fra disse ikke foretages jordbehandling, gødes eller plantes. Der må heller ikke anvendes metaldetektor.

Man bør især være opmærksom på denne paragraf i forbindelse med udlagt graveområde nord for hjemmeværnsgården, som rummer 7 gravhøje, samt pløjning af brandbæltet syd for høj 2804:25 (se kataloget, bilag 6).

I lovens § 18 står der herudover, at der ikke må foretages ændring i tilstanden af arealet inden for 100 meter fra fortidsminder, der er beskyttet efter bestemmelserne i §12. Der må ikke etableres hegn, placeres campingvogne og lignende. Forbudet gælder dog ikke for 1) landbrugsmæssig drift bortset fra tilplantning, 2) gentilplantning af skovarealer, der ligger uden for 2-meterzonen, 3) beplantning i eksisterende haver samt 4) sædvanlig hegning på jordbrugsejendomme.

Lovens § 18 administreres af amtet, hos hvem der skal søges og opnås dispensation, hvis man ønsker terrænændringer i 100 meter zonen.

Den generelle beskyttelse af sten- og jorddiger efter § 4 er omtalt ovenfor, men de kan "forfremmes" til fredede fortidsminder. En sådan forfremmelse er under udarbejdelse for det store jorddige på Borris Sønderland, som kulturhistorisk set er særdeles interessant.

Milesten, samt sten- og jorddiger som er udpegede som fredede fortidsminder, er i henhold til kapitel 1 og 3 i bilag til lov om naturbeskyttelse *ikke* omfattet af en 100 meter beskyttelseszone.

Engvandingskanalerne langs Omme Å er tilsvarende under udpegning som fredede fortidsminder, og vil herefter endvidere være omfattet af kapitel 2 i bilag til loven, som fastsætter en 100 meter beskyttelseszone i henhold til lovens § 18.

Bygge- og beskyttelseslinier

For en række markante landskabselementer fastsætter lovens §§ 15-19 bygge- og beskyttelseslinier. Det gælder strande, søer, åer, skove, fortidsminder og kirker.

Dispensation fra bygge- og beskyttelseslinierne på terrænet gives af amtet, som har udarbejdet et oversigtskort over registrerede bygge- og beskyttelseslinier.

Sø- og åbeskyttelseslinien. Indenfor en afstand af 150 m fra søer med en vandflade på mindst 3 ha og for vandløb, der er registreret med en beskyttelseslinie i henhold til tidligere lovgivning, er der forbud mod at placere bebyggelse (bygninger, skure, campingvogne, master m.v.), foretage ændringer i terrænet, beplantning o.lign. Midlertidige terrænændringer som nedgravning af ledninger kræver ikke dispensation, såfremt terrænet straks retableres til det oprindelige udseende. Vandløb med beskyttelseslinier er vandløb, der 1/9 1983 var offentlige og havde en bundbredde på mindst 2 m.

Skovbyggelinien. Indenfor en afstand af 300 m fra skove er der normalt forbud mod at placere bebyggelse. Denne bestemmelse gælder dog ikke for nye anlæg til egentlige forsvarsformål der placeres indenfor de naturlige rammer af bestående forsvarsanlæg, d.v.s. indenfor øvelsesterrænet.

Offentlighedens adgang til naturen

Skove er åbne for færdsel til fods og på cykel samt for ophold. Det gælder dog ikke for skovarealer, der er afmærket som militære anlæg. Adgang sker på eget ansvar. Hunde skal føres i snor. I private skove er adgangsmulighederne indskrænket, således at færdsel til fods kun må ske ad stier og anlagte veje og færdsel på cykel kun ad befæstede stier og anlagte veje, og der er kun adgang fra kl. 7 til solnedgang.

Udyrkede arealer er åbne for færdsel til fods og ophold. Hunde skal føres i snor. Til private, udyrkede arealer er der kun adgang fra kl. 7 til solnedgang, og den generelle adgangsbestemmelse gælder ikke for de private arealer, som i deres helhed er forsvarligt hegnede.

I forbindelse med spørgsmålet om offentlighedens adgang til naturen skal der henvises til beretning fra 1974 om forsvarets arealer, udarbejdet af Forsvarsministeriet og Ministeriet for kulturelle anliggender. Heraf fremgår bl.a., at det er et almindeligt gældende princip, at der som udgangspunkt er forbud mod civil færdsel på militære skydeterræner og øvelsespladser, og at en åbning af forsvarets arealer i hvert enkelt tilfælde må overvejes nøje.

8.3 Museumsloven

Arkæologiske anlæg (i Museumsloven benævnt jordfaste fortidsminder), herunder grave, gravpladser, bopladser, ruiner m.v., som ikke er fredet efter naturbeskyttelsesloven, er beskyttet af museumslovens § 26. Loven omfatter også eventuelle fortidsminder, der endnu ikke er registreret, men som f.eks. kommer til syne ved jordarbejder. Loven administreres af Rigsantikvaren ved Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat.

Findes der under jordarbejder fortidsminder, som er beskyttet efter museumsloven, skal arbejdet straks standses og fundet anmeldes til Rigsantikvaren. Denne beslutter snarest, om arbejdet kan fortsætte, eller om det eventuelt skal indstilles, indtil der er foretaget en undersøgelse. De kendte fortidsminder er registreret i Nationalmuseets sogneregister med et sognebeskrivelsesnummer ("Sb.nr."). Numrene er fortløbende indenfor de enkelte sogne. De enkelte registrerede lokaliteters nøjagtige udstrækning og beliggenhed er ikke altid kendt. Varetagelse af de arkæologiske interesser sker i et samarbejde mellem Borrislejren og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, eller lokalmuseerne Skjern-Egvad Museum i Skjern (i den del af terrænet der ligger Skjern eller Egvad kommune) og Herning Museum (dele af terrænet der ligger i Aaskov kommune).

8.4 Vandløbsloven

Vandløbsloven omfatter alle vandløb, grøfter, kanaler, rørledninger og dræn samt søer, damme og andre lignende indvande.

Loven regulerer en række forhold vedrørende vandløb, heriblandt vandløbenes almindelige benyttelse, vedligeholdelse, restaurering og regulering samt anlæg af nye vandløb og etablering af udpumpningsanlæg, broer, opstemmingsanlæg m.m.

Vandløb inddeles administrativt i offentlige og private vandløb. De offentlige vandløb er endvidere inddelt i amtsvandløb og kommunevandløb. Amtet er vandløbsmyndighed for amtsvandløb mens kommunen er vandløbsmyndighed for kommune- og private vandløb.

For offentlige vandløb udarbejder vandløbsmyndigheden et regulativ, som indeholder bestemmelser om vandløbets skikkelse eller vandføringsevne, vedligeholdelse og restaureringsforanstaltninger samt øvrige forhold ved vandløbet.

For private vandløb kan der fastsættes bestemmelser om vandløbets vedligeholdelse.

Langs naturlige eller i regionplanen højt målsatte vandløb (såvel offentlige som private) og søer er der i medfør af et tillæg til vandløbslovens §69 udlagt beskyttelsesbræmmer i 2m's bredde. Indenfor bræmmen er der forbud mod dyrkning, jordbehandling m.v.

Herudover gælder en række generelle bestemmelser for alle vandløb, uanset om de er offentlige eller private. Udover bestemmelser vedrørende vedligeholdelse, sejlads m.v. gælder således bl.a. at vandløbsmyndigheden skal godkende følgende: Regulering af vandløbets skikkelse, herunder forløb, bredde, bundkote og skråningsanlæg; sænkning af vandstanden i eller tørlægning af søer; anlæg af nye vandløb; anlæg af broer, overkørsler eller lignende; anlæg eller ændring af opstemmingsanlæg eller andre anlæg, der kan hindre vandets frie løb eller i øvrigt kan være til skade for vandløbet.

Vandløbsloven angiver en godkendelsesprocedure for ovennævnte ændringer.

8.5 Planloven

Spørgsmålet om lokalplanpligt

Ifølge Planlovens § 13, stk. 2 skal der udarbejdes en lokalplan, før der gennemføres større udstykninger eller større bygge- og anlægsarbejder, herunder nedrivninger af bebyggelse, og i øvrigt når det er nødvendigt for at sikre kommuneplanens virkeliggørelse.

Afgørelsen af om der foreligger lokalplanpligt i den konkrete situation træffes af kommunalbestyrelsen ud fra en samlet vurdering. I tvivlstilfælde bør kommunalbestyrelsen vælge at tilvejebringe en lokalplan.

Opførelse af en nærkampsby på et militært terræn i landzone er et eksempel på et anlæg, som normalt vil kræve udarbejdelse af en lokalplan.

Landzonetilladelse

Borris Skydeterræn er, inklusiv Borrislejren, beliggende i landzone.

I henhold til planlovens § 35 må der i landzone ikke uden tilladelse fra landzonemyndigheden (Ringkjøbing Amt) foretages udstykning, opføres ny bebyggelse eller ske ændring i anvendelsen af bestående bebyggelse og ubebyggede arealer.

Afgørelsen af om zonetilladelse er påkrævet træffes af amtet. På forsvarrets arealer vil etablering eller flytning af permanente, militære anlæg og opstilling af faste terrænpunkter normalt kræve zonelovstilladelse fra amtet. Det er amtet, der træffer afgørelse om hvorvidt der kræves zonelovstilladelse.

Som et konkret eksempel på en sag af denne karakter er to påbegyndte skydebaneanlæg på Borris Skydeterræn, bane nr. 52 og 53. Den 7. juli 1998 afholdtes møde i Borrislejren mellem forsvaret og Ringkjøbing Amt, med henblik på en afklaring af om de to baneanlæg krævede landzonetilladelse. Efter besigtigelsen meddelte amtet, at der ikke skulle søges landzonetilladelse, da der ikke var tale om egentligt byggeri, men kun om udgravning og opstemning af jordvolde. Det aftaltes derfor, at Borrislejren kunne færdiggøre skydebaneanlæggene. Derimod skulle der søges om dispensation for naturbeskyttelseslovens § 3 for anlæg af løbegrav hvad angår skydebaneanlæg nr. 53.

Anlæg m.v., som etableres midlertidigt, men som ikke er fjernet inden 1 måned fra etablering, regnes som permanente.

Ved midlertidige (temporære) anlæg og terrænpunkter forstås anlæg og terrænpunkter, der er fjernet inden 1 måned fra etablering/opstilling. Sådanne kan frit etableres indenfor terrænet, forudsat at etableringen ikke indebærer en benyttelse af arealet eller de omgivende arealer, der er i strid med anden lovgivning (eks. fredede fortidsminder), eller med drifts- og plejeplanens overordnede retningslinier for det pågældende delområde.

Regionplanen

Borris Skydeterræn klassificeret som Naturområde

Borris Skydeterræn er i Regionplan 1997 for Ringkjøbing Amt udover at være militært øvelsesområde klassificeret som et såkaldt Naturområde og EF-Fuglebeskyttelsesområde, hvorom gælder følgende:

Det skal ifølge regionplanens bestemmelser *fremgå af kommuneplanerne*

- at naturområder på land ikke kan udlægges til anden anvendelse end jordbrug og naturbeskyttelse.
- at områder, der er beskyttet i medfør af § 3 i Lov om naturbeskyttelse, såsom heder, overdrev, moser, strandenge og ferske enge og klitter, vandhuller, egekrat og lignende ikke må udlægges til anden anvendelse,
- at almenhedens færdsel i naturområder kan begrænses, eventuelt forbydes,
- at EF-fuglebeskyttelsesområder kun må anvendes i overensstemmelse med bestemmelserne i Bekendtgørelse nr. 408 af 25. maj 1994 om afgrænsning og administration af EF-fuglebeskyttelsesområder,
- at der skal fremmes en udvikling, der søger at bevare og forbedre de beskyttede naturtyper og småbiotoper på en sådan måde, at de økologiske sammenhænge tilgodeses.

Ifølge regionplanen vil *Amtsrådet* for naturområderne på land gennem sin administration af blandt andet naturbeskyttelsesloven og planloven samt ved gennemførelse af naturpleje og forvaltningsprojekter bl.a. medvirke til,

- at det som hovedregel undgås, at vandhuller fyldes op, og at heder, overdrev, moser, enge, klitter og strande opdyrkes, tilplantes eller udlægges til bolig- og erhvervsformål,
- at der ikke graves råstoffer i de udpegede naturområder,
- at anlæggelse af kunstige damme ikke sker på steder med et bevaringsværdigt plante- eller dyreliv, eller på steder hvor anlæggelsen vil være landskabeligt skæmmende,
- at udtørring af værdifulde enge, moser og søer som følge af vandindvinding undgås,
- at sjældne og/eller specielt vestjyske dyr og planter overvåges og begunstiges gennem naturpleje og tiltag,
- at den generelle tendens til tilgroning af heder, overdrev, moser og enge imødegås ved hugst, slåning og afgræsning,
- at egekrat plejes gennem hugst og udtynding, samt i særlige tilfælde gennem fredning,
- at landskabets spredningskorridorer for dyr og planter, herunder udyrkede arealer langs vandløbene, diger, vandhuller, levende hegn og grøftekanter, bevares og udbygges,
- at værdifuld natur registreres og beskrives, og at der udgives rapporter med vejledning om, hvorledes beskyttelse og drift bedst kan udføres, så naturværdierne ikke går tabt,
- at forsvundne naturværdier søges genskabt ved naturgenopretning, når dette kan ske uden at væsentlige erhvervsinteresser skades,
- at der i tilfælde, hvor generelle bestemmelser ikke er tilstrækkelige, indgås aftaler eller gennemføres fredning af særligt værdifulde heder, overdrev, moser, enge, hav- og indlandsklitter og andre udyrkede arealer, som ligger indenfor de udpegede naturområder,
- at der opnås aftaler om beskyttelse, drift og offentlig færdsel på heder, overdrev, moser, enge, klitter og andre udyrkede arealer, som ejes af offentlige myndigheder, koncessionerede selskaber, Hedeselskabet og lignende,
- at det tilstræbes, at der i samarbejde med lodsejere skabes en sammenhængende natur i ådalene, for herved dels at øge mulighederne for kvælstoftilbageholdelse i enge og vådområder, og dels at øge dyrs og planter spredningsmuligheder, og
- at arealer, som er åbne for offentligheden kun undtagelsesvis lukkes for færdsel.

I regionplanen opfordres *staten* til i de udpegede naturområder bl.a.

- at erhverve særligt værdifulde, udyrkede arealer med henblik på naturpleje og -genopretning, hvis der kan opnås købsaftaler med ejeren,

- at skovarealer drives skovbrugsmæssigt under hensyntagen til værdifulde plante- og dyresamfund, og
- at skovarealer kan ryddes, hvis trævæksten forventes at blive lille, eller hvis naturbeskyttelsesinteresser taler herfor.

Særlige undtagelsesbestemmelser i regionplanen for de militære øvelsesområder

For de militære øvelsesområder er der undtagelser fra ovenstående bestemmelser for Naturområder, gældende for kommuner, amt og stat. Hvad angår Borris Skydeterræn fastslår regionplanen, at

- der i kommuneplanerne skal udlægges konsekvensområder på 3 km omkring terrænet. Indenfor konsekvensområdet må der ikke udlægges areal til støjfølsom anvendelse, før det ved undersøgelser er godtgjort, at der ikke er miljømæssige problemer forbundet hermed. Konsekvensområderne kan i planperioden ændres i overensstemmelse med en eventuel ny vejledning herom fra Miljø- og Energiministeriet. (Det skal hertil bemærkes, at Forsvarets Forskningstjeneste i 1998 har udarbejdet rapport over ekstern støjbelastning fra Borris Skydeterræn i henhold til Miljøstyrelsens vejledning nr. 8 af 1997, der beregner samt illustrerer de nugældende støjkonsekvenszoner).
- Borris Skydeterræn skal sammen med de øvrige af Forsvarsministeriets øvelsesarealer m.v. fortsat kunne anvendes til militære øvelsesformål. Skydeterrænet anvendes udover skydning med håndvåben til feltskydning mod jordmål med bl.a. sprængladt ammunition til artilleri og mortar. Artilleriskydningerne sker ofte fra stillinger udenfor det egentlige skydeterræn. Terrænet er endvidere indrettet til sprængningsøvelser.

Amtsrådet vil administrere blandt andet planloven og naturbeskyttelsesloven således

- at ny bebyggelse ikke placeres så den påføres utilfredsstillende støjgener, og
- at der efter aftale med Forsvarsministeriet sikres, at de store biologiske værdier på skydeterrænet bevares.

Forsvarsministeriet kan som hidtil fastlægge bestemmelser om begrænsning af almenhedens færdsel på skydeterrænet.

Regionplanens bestemmelser om søer og vandløb

I regionplanen er alle amtets vandløb klassificeret efter deres vandløbsmæssige kvalitet, og der er opstillet en målsætning for de enkelte vandløb. Denne målsætning er i visse tilfælde allerede opfyldt, mens den i andre af forskellige årsager endnu ikke er opfyldt.

Såkaldte A -vandløb med "skærpet målsætning", som er de bedste, og som er klassificerede "særligt naturvidenskabeligt interesseområde" er ikke registreret på Borris Skydeterræn.

Vandløb med "basismålsætning" er repræsenteret med følgende kategorier på skydeterrænet:

B1: Gyde- og/eller yngelopvækstområde for laksefisk. Vandløb der skal kunne tjene til gydning og/eller yngelopvækstområde for laksefisk som ørred, laks, stalling, helt og smelt (herunder anvendelse til yngeldambrug). Omfatter nederste strækning af kommunevandløbet Torsbækken mellem opstemningen ved Gravlvej og udløbet i Omme Å.

B2: Laksefiskevand. Vandløb, der skal kunne anvendes som opvækst- og opholdsområde for laksefisk som ørred, laks og stalling (herunder anvendelse til ørredopdræt på dambrug). Denne kategori omfatter strækningerne af amtsvandløbene Omme Å og Skjern Å.

B3: Karpfiskevand. Vandløb, der skal kunne anvendes som opholds- og opvækstområde for ål, aborre, gedde og karpfisk. Omfatter kommunevandløbet Kærbækken samt det private vandløb Galdbækken (den nordlige gren fra Nørremose), som strømmer til Sønderparallelkanal.

B3 (F): Karpfiskevand (påvirket af okker). Vandløb hvor de fysiske forhold berettiger til en B3-målsætning, men hvor den aktuelle okkerpåvirkning bevirker, at fiskevandsmålsætningen ikke umiddelbart kan opfyldes. Omfatter kommunevandløbet Torsbækken på strækningen opstrøms Gravlvej samt kommunevandløbet Keldbækken.

Vandløb med "lempet målsætning" er repræsenteret med følgende kategori på skydeterrænet:

C: Vandløb der primært benyttes til afledning af vand. Vandløb hvortil der ikke er knyttet andre interesser. Omfatter kommunevandløbet Fuglemose Grøft.

Det skal ifølge regionplanen fremgå af kommuneplanerne

- at B-målsatte vandløb kun må være svagt påvirket af næringssalte, organiske stoffer, okker m.v. og af vandindvinding,
- at fiskevandsmålsatte vandløb kan anvendes til lystfiskeri,
- at vedligeholdelsen af B-målsatte vandløb gennemføres så lempeligt, at den ikke er til hindring for opfyldelse af målsætningen, dog således at en tilfredsstillende vandføringsevne sikres.
- Vandløb med lempet målsætning er C vandløb, der primært skal benyttes til afledning af vand

Alle vandløb målsat i kategorien B betragtes som højt målsatte vandløb, og er derfor omfattet af bestemmelsen om 2 meters beskyttelsesbræmmer.

Amtsrådet vil arbejde for at reducere okkerbelastningen i højt målsatte vandløb og søer ved marginalisering af vandløbsnære arealer og ved egentlige naturgenopretningsprojekter, hvor tidligere vådbundsområder søges genoprettet.

Målsætningen for vandløbene i Ringkjøbing Amt er kun opfyldt for ca. 1/4 af de målsatte vandløbsstrækninger. I regionplanen er der derfor opstillet en handlingsplan for opfyldelsen. Heri er det besluttet at indsatsen skal prioriteres ved de A, B0 og B1 målsatte vandløb, hvor målsætningen idag ikke er opfyldt. På Borris Skydeterræn betyder det, at det er Torsbækken på strækningen mellem opstemningen ved Gravlvej og Omme Å som skal prioriteres. Grunden til at målsætningen ikke er opfyldt på denne strækning angives som okker og andre årsager (eks. dårlige passageforhold).

Målsætningen for Skjern Å, Kærbækken og Fuglemose Grøft er opfyldt, mens Kjeldbækken ikke er vurderet. Målsætningen for Omme Å er delvist opfyldt, men den er ikke opfyldt for Gjaldbækkens vedkommende, begge dele af ukendte årsager ifølge regionplanen.

Regionplanens bestemmelser om sejladsområder

Af regionplanen fremgår det bl.a., at sejlads på Omme Å, der står i forbindelse med Skjern Å, ikke må finde sted gennem Borris Skydeterræn uden tilladelse fra forsvaret.

Vindmøllezoner

Borris Skydeterræn er i regionplanen udpeget som et område, hvor der ikke må etableres enkeltmøller eller vindmøllegrupper.

Skovrejsning

Borris Skydeterræn er i regionplanen udpeget som et område, hvor skovrejsning er uønsket. Dette betyder, at der ikke må plantes skov i området uden amtsrådets tilladelse. En sådan vil kun kunne forventes givet, hvis tilplantningen ikke er i strid med de interesser, der har ligget til grund for områdets udpegning. Der er endvidere forbud mod at plante skov på landbrugspligtige jorder, jfr. bekendtgørelse nr. 567 af den 24. juli 1991.

Områder med særlige drikkevandsinteresser (OSD-områder)

Borris Skydeterræn er nord for Omme Å udpeget som et "område med særlige drikkevandsinteresser". Syd for åen er skydeterrænet klassificeret som et "område med drikkevandsinteresser".

Regionplanen fastslår, at udpegningen skal optages i kommuneplanerne.

Generelt gælder der for "områder med særlige drikkevandsinteresser", at arealanvendelsen normalt ikke må ændres til en mere grundvandstruende art og at aktiviteter, der øger beskyttelsen af grundvandet, skal fremmes. Formålet med udpegningen er at sikre en tilstrækkelig, uforurenet og velbeskyttet vandressource til dækning af det fremtidige behov for vand af drikkevandskvalitet.

Flugtskydebaner

Ifølge regionplanen er der registreret 3 eksisterende flugtskydebaner på Borris Skydeterræn.

Regionplanen fastlægger,

- at der i kommuneplanerne kan udlægges arealer til skydebaner efter nærmere aftale med amtsrådet.
- udlæg af areal til skydebaner skal ske således, at banerne fortrinsvis placeres i tilknytning til allerede eksisterende anlæg, hvor dette er miljømæssigt acceptabelt,
- at helt nye baner ikke placeres i naturområder.

Kommuneplaner

Hele 3 kommunegrænser mødes på Borris Skydeterræn. Langt det meste af terrænet hører under Skjern kommune. Størstedelen af arealet syd for Omme Å hører under Egvad kommune. I terrænets østende er der et lille hjørne der hører under Aaskov kommune.

Kommuneplan for Skjern Kommune

I Skjern Kommunes kommuneplan 1993-2004, statusdelen, er Borris Skydeterræn klassificeret som et militært øvelsesområde i overensstemmelse med regionplanens beskrivelse.

Herudover er området ikke omtalt i kommuneplanen.

Kommuneplan for Egvad Kommune

I Egvad Kommunes kommuneplan 1997-2008 er Borris Skydeterræn klassificeret som naturområde og militært øvelsesområde. Desuden er regionplanens bestemmelser om støjkonsekvensområde refereret. Herudover er området ikke omtalt i kommuneplanen.

Kommuneplan for Aaskov kommune

I Aaskov kommunes kommuneplan 1996-2008 er den del af skydeterrænet der ligger i Aaskov kommune klassificeret som "skove og udyrkede arealer" og "større sammenhængende områder med naturbeskyttelsesinteresser". Kommuneplanen refererer iøvrigt til regionplanens bestemmelser for området.

8.6 Skovloven

Ifølge skovloven skal alle fredskovspligtige arealer bruges til skovdrift. Det betyder, at arealerne som hovedregel skal være bevokset med træer, som udgør eller kan blive til sluttet skov af højstammede træer.

Alle skovene er underlagt fredsskovspligt i henhold til Skovlovens § 4 og egekrattene er yderligere beskyttet i lovens § 16 Stk. 8.

Fredskov skal dyrkes efter principperne for god og flersidig skovdrift. Det vil bl.a. sige, at der skal plantes, selvfor ynges eller sås, at kulturerne skal plejes, bevoksningerne skal gennemhugges og at bevoksninger ikke må afdrives før hugstmodenhed. God og flersidig skovdrift betyder også, at skovene skal dyrkes med henblik på både at forøge og forbedre træproduktionen og varetage landskabelige, kulturhistoriske, naturhistoriske og miljøbeskyttende hensyn samt hensyn til friluftslivet. Det fremgår endvidere af skovloven, at ydre skovbryn af løvtræer og buske skal bevares, og at søer, vandløb, moser, heder, strandenge eller strandsumpe, ferske enge og overdrev, der hører til fredskov, og som ikke er omfattet af naturbeskyttelseslovens bestemmelser fordi de er mindre end de deri fastsatte størrelsesgrænser, ikke må dyrkes, afvandes, tilplantes eller på anden måde ændres. Marker, enge og klitter, der hører til fredskov, er ikke omfattet af reglerne om skovdrift, så længe anvendelsen ikke ændres.

På fredskovspligtigt areal må der ikke opføres bygninger, etableres anlæg eller gennemføres terrænændringer, medmindre det er nødvendigt for skovdriften. Evt. ansøgning herom indgives til det lokale statsskovdistrikt, d.v.s. Oxbøl Statsskovdistrikt. Varig udnyttelse af et fredskovspligtigt areal til andet end skovbrug kræver ophævelse af fredskovspligten.

I skovlovens formålskapitel er fremhævet, at der i offentligt ejede skove skal lægges særlig vægt på landskabelige, naturhistoriske, kulturhistoriske og miljøbeskyttende hensyn, samt hensyn til friluftslivet. Skovloven administreres for Borris Skydeterræn af Oxbøl Statsskovdistrikt, og vil blive administreret under hensyntagen til, at skovområderne anvendes til militære øvelsesformål.

8.7 Bekendtgørelsesfredninger

Der er en bekendtgørelsesfredning fra 1903 på Borris Sønderland, d.v.s. den store hedeblade nord for Omme Å. Bekendtgørelsen er beskrevet i kapitel 4.3

8.8 Udpegning som EF-fuglebeskyttelsesområde og EF-habitatområde

Som omtalt under kapitel 4.8 er Borris Skydeterræn udpeget som det danske EF-fuglebeskyttelsesområde nr. 37 i henhold til EF-fuglebeskyttelsesdirektivet af 2. april 1979. Borris Hede er udpeget, da området er yngleplads for fuglearterne *tinksmed*, *rørhøg* og *mosehornugle*, som alle er optaget på direktivets Liste I. Fuglebeskyttelsesdirektivets Liste I opregner de fuglearter, som man anser for så fåtallige indenfor EF-medlemslandene, at de kræver en særlig beskyttende indsats.

Borris Hede har således ikke blot national betydning som fuglelokalitet, men også international.

Borris Hede er endvidere af Skov- og Naturstyrelsen i 1998 foreslået udpeget som det danske EF-habitatområde nr. 60, i henhold til EU's habitatdirektiv. Udpegningsgrundlaget er forekomst af odder, som er et truet dyr i hele Europa, samt et særligt godt eksempel på forekomst af 4 på europæisk plan truede naturtyper: "Klithede med *Calluna* og *Genista*",

“Nordatlantisk våde heder med *Erica tetralix*”, “Europæiske tørre heder” samt “*Juniperus communis* vegetation på heder”.

EF-fuglebeskyttelsesområderne og Habitatområderne må kun anvendes i overensstemmelse med bestemmelserne i “Bekendtgørelse nr. 782 af 1. november 1998 om afgrænsning og administration af internationale naturbeskyttelsesområder (EF-Fuglebeskyttelsesområder, EF-Habitatområder og Ramsarområder)”.

Der er ikke en særlig lovgivning for disse områder. De er alene reguleret af de allerede gældende love, og kun forhold, som hidtil har været omfattet af den almindelige lovgivning, berøres. Udpegning af EF-habitatområder berører f.eks. ikke hidtidig arealanvendelse, eksisterende lovlig anvendelse eller udnyttelse af ejendomme, hidtidig landbrugsdrift, færdsel eller jagt. Derimod berører de f.eks. amters eller kommuners planlægning samt aktiviteter eller indgreb, som kræver tilladelse eller lignende efter den eksisterende lovgivning.

Amter og kommuner skal ved behandling af ansøgninger om tilladelser og dispensationer efter naturbeskyttelsesloven, planloven, råstofloven, miljøbeskyttelsesloven, vandløbsloven, vandforsyningsloven eller okkerloven sikre, at en tilladelse ikke forringer de naturtyper, som er baggrunden for udpegningen eller forringer levevilkårene for de plante- og dyrearter, som områderne er udpeget for. Der må heller ikke gennemføres foranstaltninger, der medfører betydelig forstyrrelse af de nævnte arter. Alle nævnte loves øvrige interesser skal selvfølgelig fortsat varetages.

Indenfor EF-habitatområderne er der skærpede krav til, hvornår der skal foretages en særlig vurdering af virkningerne på miljøet (VVM). Dette har betydning i forbindelse med nyanlæg eller væsentlige ændringer af anlæg knyttet til det åbne land som f.eks. mejerier, slagterier eller skrot-oplagingspladser.

FREMTIDIGE BEHOV OG ØNSKER

9 Fremtidig militær anvendelse af terrænet

Indenfor planens tidshorisont - 15 år - forventes ingen epokegørende ændring indenfor det danske forsvars bevæbning. Det kan dog forventes, at enkelte ældre våbensystemer, som f.eks. 120 mm morter, erstattes af et nyt våbensystem. Dette kunne være en fler-rørs morter med længere rækkevidde. Disse og lignende udskiftninger vurderes ikke at medføre yderligere belastning af terrænet.

Det nuværende aktivitetsniveau forventes fastholdt.

Tilpasning af enhedsskydningerne til fremtidens taktik vurderes næppe at medføre en forøget kørsel udenfor nu etablerede brandbælter og spor. Skaderne herfra vil desuden være minimale og kan ikke sammenlignes med tilsvarende belastninger i et egentligt øvelsesområde alene af den grund, at belastningen vil foregå med en langt lavere frekvens og af færre køretøjer. Endvidere vil der i forbindelse med faste enhedsskydninger være midlertidigt faste spor af bl.a. sikkerhedshensyn, som skal følges.

Økonomiske hensyn vil medføre, at krigsammuniton i stigende grad vil blive afløst af øvelsesammuniton med markeringsladninger, og deraf følgende mindre miljøbelastning, hvorfor den p.t. målelige belastning vil være aftagende - især i periodens sidste del.

9.1 Nuværende og fremtidige brugere

Ingen ændringer forventes.

9.2 Fremtidig brug af eksisterende uddannelses- og øvelsesfaciliteter

Borrislejren forventer, at det fremtidige behov for og brug af terrænet til militære formål vil ligge på samme niveau som nu, muligvis vil der endda blive et færre antal skydedage i fremtiden. En større civil interesse for at bruge terrænet til skydeterræn m.v. må forventes efter tidligere hændelser og den løbende debat om sikkerheden i andre midlertidige skydeområder.

Bæltekørsel skal også fremover foregå i tvangsspor. Dette gælder også kampvogn.

Det må forventes, at der indføres 20 mm maskinkanon-indstikning på leopardkampvogn.

9.3 Behov for nye anlæg og øvelsesfaciliteter

Der er ikke ved drifts- og plejeplanens tilblivelse fremsat ønsker om nye militære anlæg og øvelsesfaciliteter i planperioden.

Renovering af eksisterende anlæg vil kunne komme på tale, bl.a. vil dette ske med bevægelige målbane om Muldsande (ref. kap. 5, pkt 5.5.6 instruktionsskydebaneanlæg).

Dog kan nye behov ikke udelukkes taget planperiodens længde i betragtning.

9.4 Renovering og naturpleje

Borrislejren anbefaler, at den gamle fredningsdeklaration for Borris Sønderland ophæves i forbindelse med drifts- og plejeplanens ikrafttrædelse, da deklarationen ifølge Borrislejren umuliggør en rationel naturpleje af den centrale del af terrænet.

For de tidligere landbrugsarealers vedkommende er det Borrislejrens anbefaling, på baggrund af mere end 40 års braklægning, at disse arealer efter slåning og let harvning omlægges hvert

4-5 år med en græsafgrøde eller lignende. Årsagerne hertil er belyst i kapitel 6 om forsvarets drift og pleje af skydeterrænet, under "græsheder".

Omme Ådal er ved at vokse til i pil og bævreasp. En reetablering til noget mere oprindeligt er muligt, men skal vedligeholdes med mellemrum. Lejren bruger kun ådalen som del af fareområde i princippet til overskydning, hvorfor pleje heller ikke har nogen indflydelse på skydningerne.

9.5 Vildtpleje

Borrislejren foreslår, at de 59 vildtagre der er anlagt på terrænet, fortrinsvis omkring ådalen og udenfor ringvejen, bliver nedlagt og flyttet til udvalgte brandbælter. Samtidig skæres der i et vist omfang ned på antallet.

Baggrunden herfor er, at de fleste af de nuværende vildtagre ligger på naturarealer, hvor en naturlig flora ønskes prioriteret og fremmet.

9.6 Driften af skov og levende hegn

Vedrørende skovdriften på Borriss skydeterræn finder Borrislejren det overvejelse værd at undersøge fordele og ulemper ved overgang til naturskov. Lejrens behov er alene tilgodeset ved skovens værdi som afskærmende lydkulisse. Forsvaret har underskud på skovdriften i området.

Herudover finder Borrislejren det hensigtsmæssigt med en indramning af skydeterrænet med skovbevoksning i størst mulig dybde hele vejen rundt. Samtidig vil det som et minimum være ønskeligt at hæve fredskovpligten for Gravl Plantage.

Supplerende til skovrejsning foreslås det, at der undlades hedepleje i et samlet bælte langs sydsiden af Sønder Ringvej fra Blokhusvej til Fuglemose. Herved vil der med tiden opstå et naturligt kratbælte på denne strækning, som kan skærme terrænet. Det samme foreslås på en mindre strækning ved flugtskydningsbanen uden for Østre Ringvej nord for Blåbjerg.

10 Skov- og Naturstyrelsens forslag til beskyttelse og forbedring af naturværdier

10.1 Forslag til målsætning for den fremtidige pleje og naturtilstand

På baggrund af den biologiske registrering kan det fastslås, at skydeterrænet er et område af meget høj naturmæssig værdi. Især som hedefuglelokalitet er området meget værdifuldt. Skov- og Naturstyrelsen har derfor følgende forslag til målsætning for beskyttelse og forbedring af terrænets naturværdier:

- At fastholde og forbedre Borris Skydeterræns status som en af Danmarks bedst bevarede og naturmæssigt set mest værdifulde hedestrækninger.
- At leve op til Danmarks internationale forpligtelser ved udpegningen af Borris Hede som EF-fuglebeskyttelsesområde i sin egenskab af Danmarks vigtigste hedefuglelokalitet, i.h.t. EF-fuglebeskyttelsesdirektivet, og som EF-habitatområde i henhold til EU's habitatdirektiv.
- At sikre, at drifts- og plejeplanen giver området en mindst lige så god beskyttelse som den aftalte, men ikke gennemførte fredningsbekendtgørelse.
- At sikre terrænets fortidsminder mod enhver skade i forbindelse med militær øvelsesaktivitet.

Målsætningen skal opfyldes gennem drifts- og plejeplanen, som med konkrete anvisninger skal fastlægge naturplejen, naturgenopretning samt retningslinier for den militære anvendelse.

10.2 Forslag til konkrete plejetiltag på de åbne arealer

Pleje af hede og overdrev

- Der fastlægges en vegetationsplejeplan for alle arealer, som er angivet som hede eller overdrev på grundkortet. På de dele af hederne og overdrevene, der ikke tid efter anden afbrændes på grund af den øvelsesmæssige brug, bør lyngheden regelmæssigt forynges turnusmæssigt gennem kontrolleret, pletvis afbrænding eller stribeforynges ved klipning og opsamling. Der bør også gennemføres tørveskrælning på udvalgte steder i en slags langsigtet turnus.

Hede- og overdrevsområderne bør iøvrigt generelt holdes fri for selvsået opvækst, specielt bjergfyr. Problemet er størst i randområderne.

Alle hede- og overdrevsarealer bør mindst plejes to gange indenfor den 15-årige planperiode, således at der sikres en ret kort cyklus, til sikring af en optimal lyngvegetation. Der bør foretages en prioritering af plejeindsatsen, således at de mest tilgroede områder plejes først. Det drejer sig om Gundesbøl Hede, Tørvemosebankeområdet mellem Filling-sandvej, Ørbækvej og Gravlvej, sydøstlige hjørne af St. Engmose samt strækningen langs østsiden af Ørbækvej fra lille Engmose nordpå til Røverstuer. I de revlingdominerede randområder af heden i smalle zoner langs plantagerne bør slåning af hedevegetationen foregå mere ekstensivt. Som nævnt bør der dog også her foretages en hyppig rydning af eventuel træopvækst.

På de af de gamle agerlandsområder som er klassificeret som overdrev, hvor en mere eller mindre tæt græspels hindrer lyngen i at etablere sig, bør foretages slåning og fjernelse af materialet med henblik på at fremme lyngspiringen.

Beskyttelse af indsande

- Indsande er en meget værdifuld naturtype, hvor der lever helt specielle dyr og planter. De er afhængige af, at der bibeholdes åbne sandflader. Mange steder i landskabet sker der en tilgroning af sådanne sander. Det er derfor vigtigt at bevare indsanderne på Borris Hede intakte. Dæmpning af sandflugt med rispålægning og lignende bør således kun anvendes i helt specielle tilfælde, og slet ikke ved begyndende sandflugt. Indsanderne og deres omgivelser bør dog skånes mod alt for kraftig slidpåvirkning.

Der er fire markante indsande-områder på den gamle hede: Rævegrav Bakker, Søbjerge, Røverstuer og Store Blæsbjerg. Det foreslås, at indsanderne skånes ved så vidt muligt at undgå al kørsel, såvel med hjul- som bæltebiler.

Genskabelse og pleje af vådområder

- For at opretholde og genskabe områdets naturlige vandstand og udseende foreslås det, at alle grøfter i videst muligt omfang tilkastes og nye grøfter ikke etableres. Herved tilgodeses hedemosernes flora og fauna. Samtidig vil den generelt højere vandstand hindre lyngtørv i

at brænde under opstået brand, og den vil sinke eventuel tilgroning i pilekrat.

Vandstandshævning foretages ikke de steder, hvor det vil medføre skader på veje eller faste anlæg.

Det skønnes ikke, at der er væsentlige tilgroningsproblemer i hedemoserne udenfor Omme Ådal, hvorfor der ikke vurderes at være særlige plejebestrebelse i disse.

- Ressourcemæssigt skønnes det, at pleje i form af rydning af al pileopvækst i Omme Ådal er en uoverkommelig opgave. Det foreslås derfor, at kræfterne sættes ind på at friholde særligt værdifulde strækninger, både ud fra en landskabelig og naturmæssig begrundelse. Der foreslås følgende to strækninger friholdt for opvækst gennem vinterhugst: Midterstrækningen fra Hvollig Bro til Gravl Bro og den vestligste del op til Vestbroen. Resten kan og bør holdes åbent, såfremt der bliver ressourcer til det.

Alternativt overgår det til naturlig succession.

Det er foreslået overfor forsvaret af Skov- og Naturstyrelsen, at strækningen af Omme Ådal på Borris Skydeterræn udpeges som en af de tre lokaliteter for udsætning af bæver i Danmark, da området skønnes særligt velegnet som levested. Da bæveren lever af især piletræer vil den bidrage til "naturpleje" af ådalen.

Drift og pleje af ådalslandskabet omkring de tidligere landbrugsarealer

- Det foreslås, at de tidligere marker, gyvelkrat, enge og overdrevsarealer langs ådalen slås regelmæssigt, d.v.s. 2-3 gange i løbet af den 15-årige planperiode, og det afslåede materiale fjernes. Dette vil hindre tilgroning samt sikre at den høje diversitet af overdrevsplanter bibeholdes i så lang tid som muligt.

Det vil endvidere tilgodes vildtet, samtgavne anden fauna og flora.

Der foretages desuden en regelmæssig plukhugst af de nuværende krat, således at området bevarer et spredt bevokset, åbent præg, stedvist med eng- og overdrevskaraktter, stedvist med mere tætte, små kratholme.

- De mange levende hegn og gamle bevoksninger i gårdhaver bør få lov at stå så længe de kan, men bør ikke forynges. Såfremt den øvelsesmæssige brug nødvendiggør fornyelse af de

levende hegn, bør dette fortrinsvis ske med eg og birk.

Det bør overvejes, om ikke slåningsplejen burde udvides med et forsøg over hvad en jordbehandling og efterfølgende braklægning af et tidligere dyrket areal betyder for plantelivet i

området. Det bør ligge brak i mindst 30-50 år, idet en kort 4-5 årig rotation helt ville ødelægge vegetationen. På Borris Hede er der så store arealer som tidligere har været dyrket, at man uden at ødelægge naturværdier kan prøve metoden af.

På de særdeles interessante lyngdækkede tidligere dyrkede arealer nord for Nygårds Høj, antages en jævnlig slåning (hvert 4-5 år) at kunne vedligeholde den artsrige vegetation (bl.a. med store bevoksninger af Kattefod) i det omfang området ikke sættes i brand af militære aktiviteter.

Der er gode muligheder for en opfølgning /overvågning af resultaterne af plejen, da der foreligger kvantitative floraregistreringer fra flere interessante overdrevs-, hede- og englokaliteter på Borris Hede 1987-89 (Mogens Ring Petersen, 1998). Disse eksisterende registreringer kan give en overvågning det tidsperspektiv, som ofte savnes.

Undladelse af gødsning og sprøjtning

- Det foreslås, at der fremover ikke anvendes pesticider eller gødskes på terrænet udenfor skovene. Dette skal ses som led i et overordnet mål om at gøre miljøet på forsvarets arealer så rent som muligt, bl.a. for at bidrage til opfyldelsen af regeringens pesticidpolitik for offentlige arealer og til opfyldelsen af Vandmiljøplan II samt til forbedring og sikring af fremtidige drikkevandsressourcer. Forsvarets arealer er som regel friholdt for pesticider og normalt også for gødsning. Ved nykulturanlæg i skovene er det dog fortsat nødvendigt at sprøjte forberedende samt tjære mod museskader.

10.3 Forslag til fastlæggelse af kronvildtforvaltningsplan

Det foreslås, at der som led i drifts- og plejeplanen fastlægges en kronvildtforvaltningsplan for Borris Skydeterræn, herunder en målsætning, med inddragelse af lokale jagtforeninger, landbrugsforeninger m.v.

Kronvildtforvaltningsplanen bør være baseret på følgende hjørnestene:

- *Forsvarsministeriets generelle jagtpolitik*
- *Vildtpleje*

Naturpleje af heder, overdrev og enge, genopretning af vådområder, vildtagre i brandbælter, sliksten, forøgelse af løvtræandelen og mere naturnær skovdrift i form af selvfor yngelse af skov, spredt aldersfordeling af træer i bevoksningerne, vildtvenlige træ- og buskarter.

- *Defineret driftsformål med kronvildtbestanden*

Forslag: En stor og sund bestand, harmonisk alders- og kønsfordeling, naturlig adfærd hos dyrene, ingen genetisk forurening, respekt for det biologiske grundlag (eks. ikke flere dyr end arealet kan bære), skydeterrænet som reservoirstfunktion.

- *Administration af forvaltningsplanen*

Forslag: Bestandsopgørelse, årligt beskydningsmøde, beskydning, begrænsning af forstyrrelser, biotop- og vildtpleje, information og åbenhed.

Et godt grundlag for en fremtidig stor, sund bestand af kronvildt på Borris Skydeterræn vil bl.a. være, at der findes - en formuleret, overordnet målsætning, - en klar placering af ansvar og kompetence, - store, sammenhængende naturarealer, - en begrænset mængde forstyrrelser, - et godt biotop- og naturgrundlag, - en kontinuerlig og faglig forvaltning, - en afskydningsplanlægning.

10.4 Forslag til friholdelse af arealer for militær aktivitet

- Det foreslås, at der udlægges et større, uforstyrret hjørne af heden, hvor den tidligere udstrakte hedemose genskabes. Formålet er at skabe mulighed for indvandring af den skytrane

som ynglefugl. Der peges på Store Engmose, beliggende i skydeterrænets sydøstlige hjørne, nærmere betegnet arealet mellem Foldagervej, Blåbjergvej, Østre Ringvej og Ørbækvej.

Det foreslås, at arealet helt friholdes for skyde- og øvelsesaktiviteter. Herudover foreslås det, at det friholdes for overskydning fra ringvejen i perioden 1. april til 31. august.

Området

ligger i forvejen udenfor nedslagsområdet, ligesom der ikke foregår enhedsskydninger i dette område.

- Endvidere foreslås det, at Omme Ådal som hidtil friholdes for skydeøvelser og nedslag.
- De hidtidige nedslagsområder for mortar og artilleri i det centrale hedeområde på Borris Sønderland og på Gundesbøl Hede vest for Hvolligvej foreslås fastholdt. Dermed fastslås det også, at der ikke må forekomme nedslag fra mortar og artilleri udenfor disse områder.
- Gravning herunder manuel og maskinel gravning af skyttehuller, stillinger, dozning, m.v. bør ophøre af hensyn til terrænet. Eventuelt kan Hjemmeværnets håndgravning af skyttehuller fortsætte indenfor nogle enkelte, mindre, konkret udpegede områder. Hidtil har gravning i princippet kunnet foregå overalt i terrænet udenfor det deklareringsfredede område.

10.5 Forslag til bestemmelser vedrørende terrænets benyttelse

- Skov- og Naturstyrelsen finder, at BB/Borris' bestemmelser vedrørende terrænets militære benyttelse er meget vigtige at fastholde, for at sikre terrænets gode tilstand fremover. Det gælder således ikke mindst reglerne for kørsel med hjul- og bælte køretøjer, herunder overholdelse af den faste bælte sporplan, som er helt afgørende i drifts- og plejeplansammenhæng. Faste bælte spor i forbindelse med den nye bane 52 bør fastlægges.

Borris Skydeterræn skal fortsat kun være et skydeterræn, og ikke et øvelsesterræn. Et princip, som Skov- og Naturstyrelsen finder afgørende for terrænets fremtidige udvikling, i lyset af dets nationale naturværdier.

Det er også vigtigt at holde fast i de gældende regler for nedslagsområder, brandbekæmpelse, beredskabsområder (kun udenfor ringvejen), samt regler for sprængning og skydetider. Afgrænsning af graveområder og friholdelse af visse områder for skydning og øvelser (se ovenfor), foreslås dog indført i reviderede BB/Borris i forbindelse med udsendelsen af nærværende drifts- og plejeplan.

10.6 Forslag til målsætning og driftsplan for skovene

Kort beskrivelse af plantagerne.

Skovene på Borris Skydeterræn udgør i alt ca. 520 ha og stammer hovedsageligt fra en række større plantninger i 50'erne og 60'erne. Langt den overvejende del udgøres således af 1. generationsskov på hedejord. Eneste undtagelser er egekrattene langs Torsbækken i terrænets sydlige ende. Alle skovene er underlagt fredsskovspligt i henhold til Skovlovens § 4 og egekrattene er yderligere beskyttet i lovens § 16 Stk. 8.

Hovedparten af plantagerne ligger som en bræmme om det store hedeområde og Omme ådalen i terrænets centrale del. Plantagerne udgøres af Muldsande, Mosegård, Odderskær,

Østergård, Sortekær, Kærhus, Foldager, Lovlund, Peder Pedersens, Kældbæk, Gundelsbøl, Fuglemose og Østerrige Plantager. Disse arealer drives uden særlig påvirkning af de militære aktiviteter, idet deres primære militære funktion er at afskærme skydeterrænet herunder at virke lyddæpende i forhold til de omgivende arealer.

I terrænets centrale del ligger Kovflod, Hvollig og Gravl plantager, samt et større antal kulisseplantninger (små usammenhængende nåletræsbevoksninger anlagt af forsvaret til øvelsesmæssig brug). Disse arealer drives ikke forstligt, men passes af den terrænansvarlige i Borrislejren. De ligger for hovedpartens vedkommende i det store hedeområde midt i skydeterrænet, som udgør fareområdet for hovedparten af de skydninger, der finder sted. Mange af bevoksningerne bærer her tydeligt præg af de militære aktiviteter.

Dyrkningsgrundlaget.

Terrænet på og omkring Borris skydeterræn ligger på smeltevandsaflejringer fra sidste istid, hvorfor jordbunden hovedsagelig udgøres af sand og grus. Næringsstofniveauet er gennemgående lavt, og jordens ringe vandholdende evne udgør en begrænsende vækstfaktor i tørre somre.

Området udviser nogen lokal variation, idet områderne omkring Gundesbøl og til dels Østerrige Plantage tydeligt præges af dårligere vækstbetingelser end resten af skovarealet. Her har sandflugt i fortiden skabt et område med særdeles lavt næringsstofniveau og en dårlig vandkapacitet. Endvidere er især Østerrige Plantage meget påvirket af den stadige vestenvind. Plantagerne i den østlige del af terrænet byder derimod på lidt bedre vækstbetingelser med et frodigere skovklima.

Sitka etableres uden større problemer efter renafdrift, hvorfor lokaliteten ikke synes væsentlig plaget af forårsnattefrost. Saltnedslag fra Vesterhavet er sandsynligvis årsagen til at træarter som rødgran og omorika kun opnår en begrænset levealder. Den stigende kronvildtbestand påvirker ligeledes skovdyrkningen, idet der mange steder kan observeres skrælleskader især i rødgran.

Militære målsætninger.

Driftsplanen skal medvirke til at sikre en bæredygtig udnyttelse af skovene på Borris Skydeterræn, således at den langsigtede mulighed for at opfylde såvel forsvarets som omverdenens ønsker om flersidige ydelser øges.

Forsvarets helt centrale formål med skovene er varig opnåelse af beskyttelse, læ og afskærmning - idet skovene ikke direkte anvendes i øvelsesmæssig sammenhæng. Dette altoverskyggende formål peger mod, at opbygning af en skovstruktur med varigt skovdække - selvforyngende blandingsskov i særlig grad vil kunne opfylde kravet om varighed.

Den nuværende skovdyrkning - baseret på nåletræsplantager - overvejende i renbestand med hovedvægt på sitkagran, rødgran og omorika hviler på et skovdriftssystem med ensaldrende monokulturer som forynges ved renafdrift.

Under de gældende jordbundsforhold, klima m.v. må et skovdriftssystem med vedvarende skovdække og selvforyngelse bygge på fleretageret naturnær drift med især anvendelse af hovedtræarterne eg, skovfyr og birk, men også med mulighed for indblanding af andre løv- og nåletræsarter som bøg, rødgran og ædelgran.

Omlægning fra den nuværende plantagedrift til en kontinuerlig skovdrift med vedvarende skovdække vil tage lang tid - over 100 år - og kræve en konsekvent planlægning og opfølgning. Alt efter hvilke hovedtræarter der satses på, vil det - særligt i starten formentlig kræve investering ud over hvad den nuværende skovdrift kræver, når der alene ses på kulturomkostninger. På længere sigt kan der derimod ventes en økonomisk gevinst, idet man vil mindske udgifterne til plantning.

Produktionsmæssige målsætninger.

Skovene er en ressource, der foruden at opfylde de militært betingede behov også skal producere træ.

Forudsætningen for en langsigtet økonomisk stabil produktion er økologisk stabilitet. De produktionsmæssige og økonomiske interesser taler således også for en ændring af det nuværende skovdyrkningsystem. Ud fra disse hensyn søger driftsplanen at sikre risikospredning ved øget anvendelse af længelevende og selvforyngende træarter og dyrkningsystemer.

Vækstbetingelserne på Borris Skydeterræn varierer. Dette lægger op til, at de produktionsmæssige målsætninger skal tilpasses de enkelte skove. I en stor del af plantagerne, primært de nordlige og østlige, viser de nuværende bevoksninger, at der er et godt grundlag for skovdrift. I disse områder skal skovdyrkningsfastholdes og vedproduktion stå som en fremtidig målsætning. Det drejer sig konkret om skovområderne Muldsande-, Mosegård-, Odderskær-, Østergård-, Sortekjær-, Kærhus-, Foldager-, Lovlund-, Peder Pedersens- og Keldbæk Plantage. Hvad angår specielt Foldager Plantage har den som de øvrige et godt produktionsgrundlag, men med sin placering inde på hedefloden bør de landskabelige hensyn dog her veje tungt i forhold til de produktionsmæssige.

I områder hvor skovdriften ikke på lang sigt kan forventes at være lønsom, eller hvor den er vanskelig at forene med de militære øvelsesformål, bør der ikke stræbes efter produktion af gavntre. Der tænkes her på de uproduktive arealer i Gundesbøl-, Fuglemose- og Østerrige Plantage, samt på skovarealerne i terrænets centrale dele (Store Hvollig-, Kovflod-, Lille Gundesbøl-, Gravl-, Komose- og Nygårds Plantage), hvor skovdyrkningspåvirkes af militære aktiviteter.

I den enkelte bevoksning kan skovdyrkningsligeledes ud fra både økonomiske og økologiske hensyn i en række tilfælde ekstensiveres. F.eks. bør frosthuller og mindre vådbundsarealer ikke tilplantes. I en række tilfælde kan efterbedring af mindre områder undlades.

Stabilitetsmæssige målsætninger.

Det må konstateres, at stabiliteten af en række nuværende bevoksninger i plantagerne ikke er tilfredsstillende. For at forbedre stabiliteten bør det fremover gennem planlægningen sikres, at der anvendes træarter og provenienser, der er tilpasset den enkelte lokalitet. Dette vil bl.a. betyde en større anvendelse af stabile, længelevende træarter, herunder hjemmehørende træarter. Den dårlige stabilitet kan ofte henføres til en uhensigtsmæssig opbygning af skovene og et dårligt skovklima, først og fremmest dårlige læforhold. Driftsplanen skal sikre en mere stabil opbygning af skovene. Dette vil indebære øget anvendelse af stormfaste og stabile træarter både i renbestand og som indblanding.

Arealet med permanent skovdække skal øges. Dyrkningssystemer, der bygger på variation i bevoksningsstruktur og på selvforyngelse, kan medføre en forbedret stabilitet og større risikospredning i den enkelte bevoksning. Etablering af stabile og naturnære dyrkningssystemer er en meget langsigtet proces, der vil tage flere trægenerationer. I første omgang skal driftsplanen sikre en øget anvendelse af træarter, der kan indgå i sådanne systemer, og som kan forynge sig naturligt. Dette vil sikre en fremtidig fleksibilitet.

For at skabe øget stabilitet i plantagerne skal det fremover tilstræbes, at i særdeleshed skovbrynene kommer til at bestå af længelevende og stormfaste træarter som f.eks. eg og skovfyr.

For en stor del af de nuværende bevoksninger vil foryngelse også i lang tid fremover skulle foregå ved renafdrift. Det skal sikres, at omfanget af de enkelte afdrifter mindskes, således at skovklimaet ikke forringes unødigt.

Flersidige målsætninger.

Ud fra hensynet til flora og fauna skal driftsplanen fremme anvendelse af hjemmehørende løvtræarter og driftsformer som muliggør opbygning af varierede bevoksninger med varigt skovdække. Nåleskov kan dog også indeholde væsentlige værdier for plante- og dyrelivet. Skove med god variation mellem løv og nål giver således gode muligheder for et artsrigt plante- og dyreliv.

En øget anvendelse af løvtræ skal også sikre, at der anlægges stabile og varierede ydre skovbryn og indre bryn mod vandløb, søer og andre naturområder, og at spredningsmulighederne for planter og dyr forbedres.

Skovenes placering i et bælte omkring den store hedeblade virker beskyttende på hedevegetationen, idet trækronerne filtrerer kvælstof fra luften og forhindrer næringsstofftilførsel ved jordfygning. Denne skovstruktur bør fastholdes fremover.

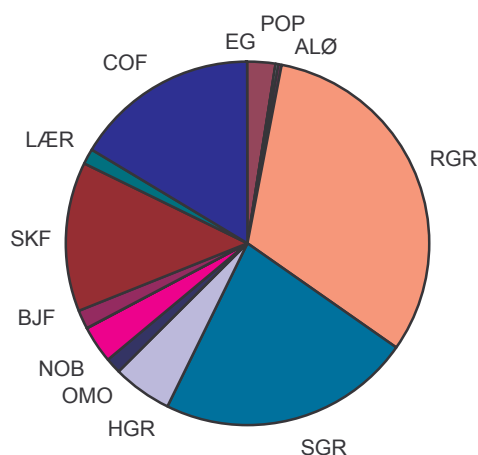
En enkelt skovlokalitet på terrænet har så store naturmæssige værdier tilknyttet, at dens nuværende tilstand skal bevares. Det skal ske ved, at arealerne i fremtiden skal udlægges som urørt skov. Det drejer sig om egekrattene mellem Torsbækken og Omme Å på skrænterne af højdedraget mellem de to vandløb. Arealerne er markeret på drifts- og plejekortet i bilag 3. I den fremtidige forvaltning af egekrattene skal der sikres mulighed for, at selvsåede eksotiske træarter kan fjernes. Der skal indhentes en tilladelse til udlæg af urørt skov fra det lokale statsskovdistrikt (Oxbøl Statsskovdistrikt). Aftalen vil blive tinglyst jvf. Skovlovens § 18. Det skal endvidere bemærkes, at egekrat er beskyttet af Skovlovens § 16 stk. 8.

Nuværende træartsfordeling.

Da plantagerne næsten udelukkende består af 1. generationsskov dominerer kultursikre træarter som rødgran, sitkagran, contortafyr og skovfyr skovbilledet. Enkelte steder bl.a. i Kærhus og Lovlund Plantager ses et indslag af forskellige løvtræer dels i form af gamle lunde omkring gårdtomter fra før plantagerens tid, dels som indblanding i nåletræsbevoksninger.

Flere steder kan den dårlige stabilitet i plantagerne henføres til en uhensigtsmæssig opbygning af skovene og et dårligt skovklima, først og fremmest dårlige læforhold. Det langsigtede mål for skovdriften på Borris Skydeteræn er en mere stabil opbygning af plantagerne og et mere varieret skovbillede med sikring af varig afskærmning af arealet i den kommende periode. Dette skal sikres ved etablering af løvtræbryn med eg som hovedtræart, anvendelse af små dyrkningsenheder, indblanding af stabile træarter med en høj omdriftsalder

og en generelt øget anvendelse af blandingskulturer med mulighed for selvforyngelse på lang sigt. Skovdriften skal sigte mod og skabe grundlag for anvendelse af nye kulturmetoder (skærmforyngelser), der er nødvendige for indførelse af en række frostfølsomme træarter.

Figur 10.1: Viser den nuværende træartsfordeling på Borris skydeterræn.

Fremtidigt træartsvalg.

Produktion af råtræ kan også fremover være et mål med skovdriften. Rødgran, sitkagran og tildels omorika har hidtil spillet en væsentlig rolle i denne sammenhæng. Med baggrund i den dårlige sundhedstilstand i plantagernes rødgran- og omorikabevoksninger, primært forårsaget af dårlig salttålsomhed, bør monokulturer af disse træarter udfases/neddrosles.

Af stabilitetsmæssige- og flersidige hensyn skal andelen af løvtræ øges. En stor del af de nye løvtræarealer vil udgøres af eg. Der vil især blive tale om stabiliserende ydre- og indre skovbryn og mindre egentlige bevoksninger. Der bør anvendes eg af lokale provenienser.

Andelen af skovfyr skal øges i planperioden, og træarten skal primært anvendes som stabilitetsskabende moment på mindre produktive arealer, samt i yderkanten af plantagerne. Træarten udmærker sig ved god stabilitet, billigt kulturanlæg og evnen til at kunne forynge sig selv. Den er desuden velegnet til underplantning. Skovfyr bør indblandes med passende løvtræer f.eks. eg eller birk. Skærm af skovfyr er et godt udgangspunkt for indbringning af andre træarter.

Andelen af birk på Borris Skydeterræn bør øges. Træarten er særlig velegnet, hvor der skal etableres løvskov på fugtige arealer og hvor forholdene i øvrigt taler for en ekstensivering af skovdriften, den er billig at anlægge og har gode evner for selvforyngelse. Skærm af birk er et godt udgangspunkt for indbringning af andre træarter.

Birk er dog også en meget invasiv art på heder, og den bør derfor ikke etableres ud mod de åbne hedeflader.

På arealer med god vindbevægelse skal østrigsk fyr introduceres ligeledes i blanding med egnede løvtræer.

Sitkagran udviser salttålsomhed, og god stabilitet både i rande og på bevoksningsniveau. Træarten er samtidig den bedst egnede vedproducent på Borris Skydeterræn, hvorfor den bør fastholdes som element i det fremtidige skovbillede. Det skal dog understreges, at man fremover bør benytte sig mere af indblanding, især på frostudsatte lokaliteter. Lærk synes især velegnet. Dens tilstedeværelse giver på sigt større handlefrihed, samtidig vil den reducere ekstraomkostninger til efterbedring i frosthuller.

Det bør forsøges, hvorvidt vedproduktionen kan suppleres af andre stabile nåletræarter. Douglasgran virker som en oplagt mulighed. Den er velproducerende og stabiliteten på lang sigt er god. Lokale dyrkningserfaringer peger på, at den vil kunne etableres med succes. Indblanding af lærk vil stabilisere bevoksningen i ungdommen. Det skal understreges, at douglasgran hører hjemme på terrænets mere beskyttede lokaliteter.

Ædelgran findes som indslag i enkelte rødgranbevoksninger. Der bør her gøres en indsats for at videreføre de ofte undertrykte men livskraftige individer til næste bevoksning. I næste planperiode, når egnede bevoksninger er forberedt til skærmstilling kan træarten introduceres evt. i blanding med løvtræ.

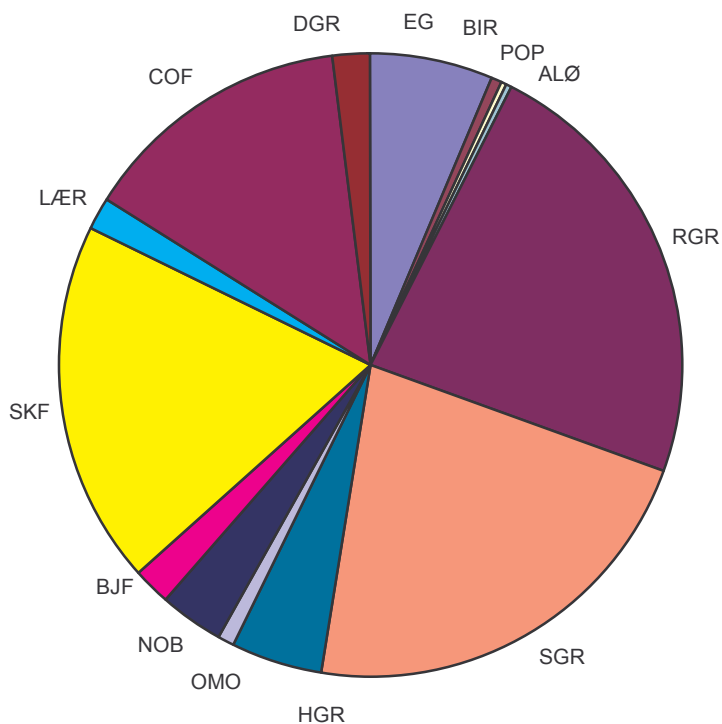
Andelen af rødgran på Borris Skydeterræn skal bringes ned. Baggrunden er rødgranbevoksningernes meget dårlige sundhedstilstand. Træarten bør ikke fremover anlægges i renbestand, men kan med fordel indgå i blanding med eksempelvis skovfyr og birk.

Contortafyr har tidligere været plantet meget på terrænet. Erfaringerne med denne træart er generelt dårlige. Stabiliteten er ringe og bevoksningerne går ofte i opløsning i en ung alder. På denne baggrund kan det ikke anbefales at plante contortafyr på skydeterrænet fremover.

Kulturplan.

Med udgangspunkt i de ovenstående afsnit har Skov- og Naturstyrelsen december 1997 foretaget en gennemgang af Borris Skydeterræns skove med det formål at udfærdige en langsigtet plan for foryngelse af arealerne. I forløbet har Oxbøl Statskovdistrikt og Hedeselskabet ved skovfoged N.C.R. Moses bidraget med gode idéer og lokal dyrkningserfaring. Selve planen fremstår som en forskrift for hvilke bevoksninger, der skal afvikles i planperioden (1998-2013) og hvilke træarter, der skal etableres efterfølgende. I planen indgår en del arealer, der ikke skal gentilplantes men afvikles primært af landskabs- og naturmæssige årsager. Disse arealer vil herefter udvikle sig imod hede- eller mosetilstand.

Figur 10.2: Viser træartssammensætningen på Borris Skydeterræn år 2013, efter at kulturplanen er ført ud i praksis. Til sammenligning henvises til figur 10.1, den nuværende træartssammensætning.

I nedenstående skema ses en oversigt over de enkelte arealer. Der er angivet arealbetegnelse i hht. den administrative inddeling, nuværende træart, alder, foryngelsestræart og areal. Desuden er der givet en anbefaling til foryngelsesmetoden på det pågældende areal. Endelig er der, på baggrund af erfaringstal fra kulturetablering på Skov- og Naturstyrelsens egne arealer, skønmæssigt angivet kulturens samlede omkostninger. Grundlaget for de økonomiske overslag ses i bilag 5 (kulturmodeller for de enkelte træarter). Skemaets indhold ses endvidere præsenteret på drifts- og plejekortet i bilag 3.

Kulturplan Borris Skydeterræn							Periode 1998 - 2013	
Afd.	Litra	Træart	Årgang	Areal	Forynges med	Foryngelsesmetode	Ca. omkostning	Bemærkninger.
101	f	COF	1971	1,9	EG	Renafdrift, hegning	116.613	Der indblandes birk og løvbuske
104	a	Græs		0,7	EG	Hegning	42.963	Der indblandes birk og løvbuske.
104	b	RGR	1968	3,8	EG	Renafdrift, hegning	233.225	Der indblandes birk og løvbuske.
104	d	OMO	1984	1,1	EG	Skærm af OMO	67.513	Der indblandes birk og løvbuske.
104	e	HGR	1968	0,5	EG	Vækstrør	30.688	Der indblandes birk, skovfyr og løvbuske.
104	g	RGR	1970	0,5	EG	Vækstrør	30.688	Der indblandes birk, skovfyr og løvbuske.
110	a	RGR	1952	4,4	DGR/HYL	Randforyngelse	113.533	
112	a	SGR	1992	0,8	EG	Hegning	49.100	Der indblandes skf, birk og løvbuske I egne.
112	b	COF	1963	0,5	SKF	Renafdrift	8.970	Kun den ustabile bræmme i sydlige ende forynges.
117	n	AGE		1,9	BIR	Rillepløjning	27.951	
402	c	BRL		2,9	EG	Hegning	177.988	Der indblandes løvbuske
202	c	RGR	1965	1	BØG	Særm, hegning	61.375	ÆGR indslag bevares i fremtidig bevoksning.
202	c	RGR	1965	1,6	EG	Skærm, hegning	98.200	
204	a	SGR	1964	1	EG	Renafdrift, hegning	61.375	Der indblandes birk og løvbuske
204	h	SGR	1970	0,3	EG	Renafdrift, hegning	18.413	Der indblandes birk og løvbuske
205	a	SGR	1964	1	EG	Renafdrift, hegning	61.375	Der indblandes birk og løvbuske
205	a	SGR	1964	5,5	DGR/LÆR	Renafdrift	141.917	
208	a	RGR	1966	0,3	EG	Renafdrift, hegning	18.413	Der indblandes løvbuske
208	a	RGR	1966	3,9	SKF	Renafdrift	69.962	
208	b	SGR	1965	0,2	EG	Renafdrift, hegning	12.275	Der indblandes løvbuske
208	b	SGR	1965	1,1	SKF	Renafdrift	19.733	
205	c	OMO	1966	0,8	EG	Renafdrift, hegning	49.100	Der indblandes birk og løvbuske
208	k	UKU		0,4	SKF	Renafdrift	7.176	Der indblandes løvbuske
208	h	RGR	1967	1	SKF	Renafdrift	17.939	Der indblandes løvbuske
208	l	HGR	1967	0,5	EG	Hegning	30.688	Der indblandes birk og løvbuske
216	f	RGR	1964	1,2	SKF	Renafdrift	21.527	
302	e	SGR	1963	2,5	SGR	Selvfor yngelse	5.000	
306	g	COF	1955	0,6	SKF	Renafdrift	10.763	
311	f	SGR	1984	1,9	SKF	Omkuivering	34.084	
313	a	HED		1,4	EG	Hegning	85.925	Kræver § 3 tilladelse fra amtet
318	d	RGR	1963	1,4	SKF/BIR	Renafdrift	25.115	
318	b	HGR	1962	0,5	SKF/BIR	Renafdrift	8.970	Hænger sammen med 318 d.
326	a	RGR	1964	5,1	SKF/BIR	Randforyngelse	91.489	
326	e	RGR	1967	0,3	SKF/BIR	Randforyngelse	7.741	
325	h	RGR	1978	0,8	SKF/BIR	Renafdrift	20.642	
323	c	RGR	1970	1,2	SGR/LÆR	Renafdrift	24.728	Del syd for hovedgrøft.
323	c	RGR	1970	3	SKF/BIR	Randforyngelse	53.817	Del nord for hovedgrøft
323	d	COF	1969	1	SKF/BIR	Randforyngelse	17.939	Hænger sammen med 323 c.
319	e	OMO	1970	1	EG/BIR	Renafdrift, hegning	61.375	
319	c	RGR	1968	2	SGR/LÆR	Renafdrift	41.214	Del vest for brandlinie
319	c	RGR	1968	1,9	SKF/BIR	Renafdrift	34.084	Del øst for brandlinie
319	f	COF	1969	0,7	SKF/BIR	Renafdrift	12.557	
319	g	RGR	1969	0,9	EG/BIR	Renafdrift, hegning	55.238	Små arealer nord og syd for litra medtages.
313	c	RGR	1967	2	SKF/BIR	Renafdrift	41.214	Vestlige dellitra.
313	c	RGR	1967	1,6	ØFY	Renafdrift	28.702	Afgrænsning se kulturkort bilag 3.
313	e	COF	1967	1,8	SKF	Renafdrift	32.290	
307	d	RGR	1968	1	SGR/LÆR	Renafdrift	20.607	Sydvestlige dellitra
307	h	RGR	1968	0,9	EG/BIR	Renafdrift, hegning	55.238	SKF mod vestlige ringvej bevares som skærm.
307	k	SGR	1980	0,4	EG/BIR	Renafdrift, hegning	24.550	Arealer vest for brandbælte
Samlet skovareal til foryngelse				72,7 ha	Samlede omk.		2.381.976 kr	

Tabel 10.1: Viser kulturplanen på skemaform. Tabellens indhold ses endvidere præsenteret på drifts- og plejekortet i bilag 3.

Kulturplan Borris Skydeterræn Arealer til afvikling							
Periode 1998 - 2013							
Afd.	Litra	Træart	Årgang	Areal	Forynges med		Bemærkninger.
101	f	COF	1971	0,5	HED		Sydøstlig dellitra.
202	e	OMO	1972	0,4	HED		Afvikles for at genskabe smuk udsigtskile.
203	g	RGR	1967	0,6	HED		Afvikles af æstetiske og aronderingsmæssige årsager
303	f	COF	1970	0,4	HED		Afvikles af æstetiske og aronderingsmæssige årsager
304	g	HGR	1959	0,6	HED		Afvikles af æstetiske og aronderingsmæssige årsager
311	c	SGR	1964	4,5	MOS		To østlige dellitra.
							Afvikles for at genskabe udsigtskile
307	d	RGR	1968	1,6	HED		Afvikles af æstetiske og aronderingsmæssige årsager
312	g	NOB	1964	0,2	ORE		Afvikles af æstetiske og aronderingsmæssige årsager
312	g	NOB	1964	0,4	ORE		Afvikles ikke i indeværende planperiode, men i.h.t. til beslutning i 1979 af Kommandantskabet gentilplantes arealet ikke ved afvikling.
Skovarealer til afvikling				9,2 ha			

Tabel 10.2: Viser de arealer i kulturplanen, der ikke skal gentilplantes. Arealerne skal, når bevoksningerne afvikles, overgå til åbne naturarealer. Arealerne er markeret på drifts- og plejekortet i bilag 3.

10.7 Sikring af de kulturhistoriske interesser

Skov- og Naturstyrelsen ønsker generelt en bedre beskyttelse af fortidsminderne på skydeterrænet. Dette betyder bl.a. en pleje samt bedre afspærring af gravhøje og milesten. Retningslinier for dette fremgår af det såkaldte kulturhistoriske katalog, vedlagt som bilag 6.

10.8 Offentlighedens adgang

Det er Skov- og Naturstyrelsens opfattelse, at offentlighedens nuværende muligheder for at besøge terrænet er så gode som det kan lade sig gøre, idet der i princippet kan opnås terræntilladelse til at færdes overalt på skiltede veje og spor når der ikke afholdes skydninger. Herudover er der i begrænset omfang mulighed for at opnå fisketilladelse. Disse retningslinier bør fastholdes.

11 Kommentarer og ønsker fra eksterne bidragydere

Med en skrivelse den 8. maj 1996 orienterede Skov- og Naturstyrelsen de eksterne bidragydere, bestående af Ringkjøbing amtskommune, Skjern kommune, Egvad kommune, Aaskov kommune, Friluftsrådet og Danmarks Naturfredningsforening, om at en drifts- og plejeplanlægning for Borris Skydeterræn var igangsat. Styrelsen indkaldte i den anledning eventuelle bidrag fra de pågældende myndigheder og organisationer til planlægningen.

I skrivelsen blev skydeterrænet og dets militære benyttelse kort omtalt. Om formålet med drifts- og plejeplanlægningen hed det, at "planen skal fastlægge retningslinierne for benyttelse, drift og pleje af skydeterrænet, således at der opnås en tilfredsstillende opfyldelse af forsvarets behov for øvelsesaktiviteter samtidig med at de naturbeskyttelsesmæssige, rekreative, kulturhistoriske og skovbrugsmæssige interesser tilgodeses. Drifts- og plejeplanlægning vil omfatte udarbejdelse af kort, registrering af naturtyper og flora- og faunamæssige forhold, fastlæggelse af plejebehov samt en afvejning af benyttelses- og beskyttelseshensyn.

Det er et vigtigt formål med planlægningen at tilvejebringe al relevant information om området og sikre, at de til området knyttede interesser kan indgå i afvejningerne. Materiale, som bør indgå i den kommende driftsplanlægning og ønsker til den kommende arealdrift, ønskes derfor oplyst."

Det blev endvidere meddelt, at Skov- og Naturstyrelsen efter modtagelsen af bidragydernes materiale samt gennemførelse af egen kortlægning og registrering af arealet, ville udarbejde forslaget til en drifts- og plejeplan. Dette planforslag ville blive tilsendt bidragyderne til kommentering.

Styrelsen bad om at eventuelle bidrag var fremsendt til styrelsen senest den 1. september 1996.

Endelig inviterede styrelsen, i samarbejde med Borrislejren, bidragyderne til en rundvisning på terrænet den 12. juni 1996.

Ved rundvisningen deltog 16 personer, med repræsentanter for Ringkjøbing amtskommune, Skjern kommune, Aaskov kommune, Friluftsrådet, Danmarks Naturfredningsforening, Dansk Ornitologisk Forening, Entomologisk Forening, Borrislejren, Hærens Operative Kommando, Forsvarskommandoen, Forsvarets Bygningstjeneste samt Skov- og Naturstyrelsen.

Skov- og Naturstyrelsen har efterfølgende modtaget skriftlige bidrag fra Ringkjøbing amtskommune, Friluftsrådet, Dansk Ornitologisk Forenings lokalafdeling for Ringkjøbing Amt samt Entomologisk Fredningsudvalg.

11.1 Kommentarer og ønsker fra Ringkjøbing Amt

Amtskommunen oplyser, at dens kendskab til naturværdierne på Borris Skydeterræn er af sporadisk art, da besøgene på arealet oftest er sket i forbindelse med behandlingen af et begrænset antal sager, mest vedrørende naturbeskyttelseslovens § 3. Amtskommunen vil gerne bidrage hermed i et teknisk samarbejde ved udarbejdelsen af en drifts- og plejeplan.

Til orientering fremsender amtskommunen de foreløbige kort over de arealer på skydeterrænet som har registreret som værende omfattet af natursbeskyttelseslovens bestemmelser af beskyttede naturtyper, jf. lovens § 3. Registreringen er kun et arbejdsredskab og har ikke nogen retsvirkning.

Af kortet fremgår, at næsten hele Borris Skydeterræn er registreret som værende omfattet af beskyttelsesbestemmelserne under naturbeskyttelseslovens § 3. Kun de skovbevoksede dele

hører ikke under denne bestemmelse, sammen med enkelte tidligere marker samt veje, bæltepor og selve Borrislejrens område.

Med hensyn til amtsrådets ønsker til en kommende drifts- og plejeplan henvises der til den tidligere tilslutning til fredningsbekendtgørelsesudkastet og den tilhørende plejeplan, som i en årrække har været anvendt som administrationsgrundlag af kommandantskabet.

I Skov- og Naturstyrelsens skrivelse af 8. maj 1996 gives der udtryk for, at der umiddelbart bør kunne meddeles tilladelse af amtet til tiltag, som der har været enighed om i forbindelse med udarbejdelse af planen. Amtskommunens holdning hertil er, at der i en sådan situation bør være tungtvejende grunde til at afvise en afgørelse. Men principielt meddeler amtsrådet afgørelser efter de relevante love ud fra vurdering af den konkrete sag.

11.2 Kommentarer og ønsker fra Friluftsrådet

Friluftsrådet finder, at Borrís Hede er et fantastisk flot område, som rummer store naturværdier. Området er forholdsvist uberørt og bærer præg af, at det primært anvendes til skydning - óg ikke til øvelser. Det store indhold af naturværdier gør området særdeles interessant for friluftslivet, hvorfor adgang uden for perioder med skydeaktiviteter er ønskelig. Området er så stort, at der er basis for at flere forskellige friluftaktiviteter kan finde sted samtidig.

Almene adgangsforhold

Den nuværende ordning, hvor der skal søges terræntilladelse, synes hensigtsmæssig. En bedre formidling af denne mulighed er ønskelig, idet en større del af befolkningen på denne måde vil få bedre mulighed for at opleve områdets store natur- og landskabsværdier.

Naturformidling

Området rummer store naturværdier og kulturhistoriske landskabselementer, som kan være spændende at formidle. Derfor ønskes der i planen redegjort for, i hvilket omfang det vil være muligt at arrangere naturformidlingsture på arealet. I den forbindelse skal opmærksomheden henledes på, at det er vigtigt at bevare de oprindelige Ole Rømer milesten fra begyndelsen af 1800-tallet, som er placeret langs Ørbækvej.

Omme Å

En total friholdelse for opvækst i ådalen er ønskelig. Friluftsrådet har dog forståelse for, at økonomien ikke rækker til dette, og kan derfor tilslutte sig det synspunkt, at ådalen friholdes for vegetation visse steder, mens vegetationssuccessionen får lov at fortsætte andre steder.

Lystfiskeri

Skjernådalens Lystfiskerforening ønsker, at en fisketilladelse i Omme Å bliver gratis i lighed med tidligere. Nu skal der betales 50 kr. Lystfiskerforeningen er af den overbevisning at fiskeri bør være gratis, fordi fiskerne - som før i tiden - gerne vil sørge for fiskeplejen og fordi lokalbefolkningen må tåle en betydelig larm, når der udføres skydeøvelser i området. Man ønsker det tætte samarbejde med kommandantskabet genoptaget, og gerne repræsentation i eventuelle kommende brugerråd for skydeterrænet.

11.3 Kommentarer og ønsker fra Dansk Ornitologisk Forening - lokalafdelingen for Ringkøbing Amt

Dansk Ornitologisk Forening påpeger, at Borris hede er unik i ornitologisk henseende. Områdets størrelse og karakter gør det til en af Danmarks fornemteste hedefuglelokaliteter. Her yngler en lang række rødlistede arter, som Danmark har en særlig forpligtelse til at sikre fremover.

Dansk Ornitologisk Forening ønsker derfor:

- at hedevegetationen også fremover bevares som et mosaiklandskab ved hyppige afbrændinger. Det er dels meget smukt, dels afgørende for visse ynglende hedefuglearter.
- at de store, åbne hedeblader bevares og friholdes for opvoksende trævækst.
- at Omme Ådal ved Hvollig Plantage mekanisk holdes åbent, men den øvrige del af dalen får lov at passe sig selv.
- at det undersøges, om det er muligt at genskabe større, fugtige hedemoseflader. Det vil give særdeles gode muligheder for ynglende Trane og bedre vilkår for bl.a. Tinksmed.
- at publikums mulighed for adgang til at besøge området fortsætter som p.t.

11.4 Kommentarer og ønsker fra Entomologisk fredningsudvalg

Entomologisk Fredningsudvalg mener, at et område som Borris Skydeterræn hvor der ikke bruges kunstgødning og pesticider rummer en fin bestand af et stort antal insektarter, men der er desværre ikke foretaget en samlet undersøgelse, hvilket ellers ville have været af stor interesse. Eksempelvis er der aldrig foretaget indsamlinger af svirrefluer, som ellers er en god indikatorgruppe.

Med henblik på et rigt insektliv er det vigtigt, at området er varieret, med gode bestande af forskellige planter. Naturligvis er det af stor betydning at man plejer lyngen ved at holde den kort, så lyngfrøene kan spire til nye planter. Også hedens øvrige planter må bevares i pæne bestande.

Der bør både være meget tørre og meget våde områder. Moser, sumpe og vandhuller på heden er af meget stor betydning. Også de vandhuller, som tørrer ud i løbet af sommeren, må bibeholdes og beskyttes. Disse vådområder må friholdes for kørsel.

Et særligt kapitel er den værdifulde Omme Ådal. Pil er en vigtig foderplante for mange insekter, når den blomstrer om foråret, men i ådalen bør der også være områder, hvor man fjerner pilene og får åbne områder. Også i ådalen er det af stor betydning at bevare vådområderne i form af moser og småsøer. Man bør ikke hindre åen i at oversvømme dele af ådalen i vinterhalvåret. Hvis en hævning af vandstanden kan gavne den øvrige fauna, vil det også være en fordel for insektfaunaen.

AFVEJNING

12 Afvejning af benyttelse og beskyttelse

I det følgende gennemgås de forslag og ønsker der er fremsat til den kommende drifts- og plejeplan, dels fra forswarets side, dels fra Skov- og Naturstyrelsens side og dels fra bidragydernes side.

Forslagene og ønskerne fra de involverede parter er både rettet mod den militære benyttelse og mod ønskerne til den fremtidige drift og pleje af terrænet.

De enkelte ønsker gennemgås kort og vurderes i en afvejning overfor de gældende bestemmelser for terrænet og de fremtidige krav og målsætninger.

I afvejningen sidestilles naturbeskyttelsesinteresserne med den militære brug, i modsætning til næsten alle de øvrige militærområder, hvor beskyttelseshensynene må underordnes benyttelseshensynene. Denne sidestilling i Borris Skydeterræns tilfælde er en følge af en beslutning herom fra Forsvarsministeriets Naturfredningsudvalg i 1974, og er begrundet i områdets historie og de helt særlige naturværdier der findes på Borris Skydeterræn.

De væsentligste temaer der knytter sig til afvejningen af den fremtidige benyttelse og beskyttelse af Borris Skydeterræn er ønsker om friholdelse af visse delområder for militær aktivitet og nedslag, genskabelse af hedemoser ved lukning af grøfter, prioriteret hedepleje i form af rydning af selvsåede træer og buske, prioriteret pleje af Omme Ådal ved rydning af opvækst, opretholdelse af forbud mod bæltekørsel uden for brandbælter og faste spor, øgning af stabiliteten og naturindholdet i skovområderne, afgrænsning af faste graveområder samt flytning af vildtagre til brandbælter.

12.1 Forsvarets ønsker til fremtidig militær anvendelse af terrænet

Ønske om ophævelse af den gamle fredningsdeklaration for Borris Sønderland fra 1903

Borrislejren anbefaler, at den gamle fredningsdeklaration for Borris Sønderland ophæves i forbindelse med drifts- og plejeplanens ikrafttrædelse, da deklarationen ifølge Borrislejren umuliggør en rationel naturpleje af den centrale del af terrænet.

Fredningsbekendtgørelsen er ikke nævnt i tingbogsattesten, hvorfor den tilsyneladende ikke er tinglyst på ejendommen.

Endvidere har der tidligere været rejst spørgsmålstejn fra Borrislejrens side om deklarationens juridiske gyldighed.

Skov- og Naturstyrelsen har skriftligt forespurgt Fredningsnævnet for Ringkøbing Amt herom.

Fredningsnævnet har den 4. november 1998 svaret, at man tilsyneladende ikke har fået forelagt ansøgninger om dispensationer fra den nævnte fredningsbekendtgørelse, hvorfor man ikke er i stand til at bidrage med fortolkninger af bekendtgørelsen.

Det er på baggrund af gennemgangen under kapitel 4.3 Skov- og Naturstyrelsens konklusion, at der ikke er tale om en egentlig fredning.

Omlægning af tidligere landbrugsarealer

Borrislejren anbefaler, efter 40 års braklægning, at de gamle marker langs ådalen efter slåning og let harvning omlægges hvert 4-5 år med en afgrøde eller lignende, for at tilgodese vildtet. Skov- og Naturstyrelsen har tilsvarende overvejet, om det ville være hensigtsmæssigt at foretage let jordbearbejdning uden gødsning eller såning for at fremme lyngspiring på disse arealer.

De pågældende arealer er under Skov- og Naturstyrelsens arealgennemgang registreret som overdrev, hede eller eng, d.v.s. naturtyper som er omfattet af naturbeskyttelseslovens beskyttelsesbestemmelser.

Der er imidlertid enighed mellem Borrislejren og Skov- og Naturstyrelsen om, at der ikke foretages indgreb af ovennævnte karakter på arealerne, og at disse fremover kun plejes i form af slåning og rydning i nødvendigt omfang.

Flytning af vildtagre til brandbælter

Der er enighed om Borrislejrens forslag om flytning af alle vildtagre til udvalgte brandbælter, og at skære ned på antallet.

Ønsker til fremtidig skovdrift

Der er enighed mellem forsvaret og Skov- og Naturstyrelsen om, at der i fremtiden skal sættes på mere flersidig skovdrift. Der skal ske en omlægning fra den nuværende plantagedrift til en kontinuerlig skovdrift med vedvarende skovdække og selvforyngelse, byggende på fleretageret naturnær drift med især anvendelse af træarterne eg, skovfyr og birk, men med udbredt indblanding af andre løv- og nåletræer. Det er imidlertid en langsigtet plan.

Der er enighed om det forslag til kulturplan for skovene i de kommende 15 år, som er beskrevet i afsnit 10.6.

Ønsket om en indramning af terrænet med skov hele vejen rundt i størst mulig dybde er blevet drøftet. Der er enighed om, at der ikke bør tilplantes hedearealer. Man er derfor enige om at indskrænke nyplantningsarealerne til følgende: 1) et levende hegn af eg i brandbæltet langs Vestre Ringvej på den åbne strækning. 2) et lille, trekantet tilgroet hedeareal i vestkanten af Østerrige Plantage langs Vestre Ringvej med eg. 3) 2 små engarealer udenfor Vester Ringvej mellem Borris-Faster Kommuneplantage og Borrislejren med eg.

Derudover undlades hedepleje i et smalt bælte langs sydsiden af Sønder Ringvej fra Blokhusvej til Fuglemose. Herved opstår med tiden et naturligt kratbælte på denne strækning, som kan skærme terrænet. Det samme foreslås på en mindre strækning ved flugtskydningsbanen udenfor Østre Ringvej nord for Blåbjerg.

12.2 Skov- og Naturstyrelsens ønsker om drift, pleje og genopretning af naturværdier

Skov- og Naturstyrelsens forslag til en overordnet målsætning for skydeterrænets fremtidige naturtilstand synes ikke at være i modstrid med den nuværende militære brug af terrænet eller Borrislejrens forslag og ønsker, ligesom målsætningen skønnes at imødekomme bidragydernes ønsker.

På den baggrund er det besluttet, at anvendelse, drift og pleje af Borris Skydeterræn fremover bør tage udgangspunkt i en overordnet målsætning for terrænets fremtidige naturtilstand. Målsætningen fremgår af planens afsnit 13.1.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til pleje af hede, overdrev, enge, tidligere marker, samt indsande

Skov- og Naturstyrelsens forslag til pleje af heder, overdrev, enge, tidligere marker samt indsande skønnes ikke at give problemer i relation til den militære benyttelse af området. Forslagene er endvidere sammenfaldende med Borrislejrens samt flere af bidragydernes ønsker til terrænets fremtidige pleje.

Den generelle pleje er en meget stor og ressourcekrævende opgave.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til genskabelse og pleje af vådområder

Borrislejren har ikke kunnet imødekomme alle Skov- og Naturstyrelsens ønsker om genskabelse af hedemoser, da man har skønnet at der flere steder kunne opstå problemer i relation til skydebaneanlæg, veje samt afvanding af civilt terræn. Det drejer sig om moserne Nørremose og Søndermose beliggende vest for Hvolligvej, grøften ved Ørbækvej ud for Tranedamsmose, grøfterne omkring Kærhus og Foldager Plantage samt Fuglemose i det sydvestlige hjørne. Derimod er der enighed om de øvrige projekter, når vandstanden reguleres på en sådan måde, at der tages hensyn til eksisterende veje. Det drejer sig om: Keldmose (3 grøfter), Kildesø (5 grøfter), Lindemose (1 grøft) og Storemose (1 grøft), afløbet fra Langvand og Blæsbjerg Mose, fraløbet i vest fra Tørvemoserne ved K 40, fraløbet fra den opstemmede Kovflod (såfremt det er nødvendigt), samt alle fraløb fra det store St. Engmoseområde (5 grøfter).

Forslaget om genskabelse af hedemoser falder i tråd med de fleste bidragydernes ønsker, samt bestemmelserne i det ikke-gennemførte forslag til § 60 bekendtgørelse.

Der er enighed mellem forsvaret og Skov- og Naturstyrelsen om, at en total friholdelse af Omme Ådal ressourcemæssigt vil være en uoverkommelig opgave. Man er derfor enige om, at vestenden omkring Vestbroen samt midterstrækningen fra Gravl Bro til Hvollig Bro bør udpeges som de to områder hvor plejen bør sættes ind, både af hensyn til publikum, lystfiskeri, landskabeligt udsyn og naturværdier.

Miljø- og Energiministeriets forslag om, at strækningen af Omme Ådal på Borris Skydeterræn udpeges som en af de tre lokaliteter for udsætning af bæver i Danmark, er en del af den samlede "Forvaltningsplan for bæver i Danmark" udsendt af Miljø- og Energiministerien i november 1998.

Forslaget har været forelagt for Forsvarsministeriet, som ved skrivelse af 15. oktober 1998 har accepteret forslaget på nærmere angivne vilkår.

Udsætningen af ca. 40-50 dyr fra bestanden i Elben-området i Nordtyskland forventes at ske i september 1999.

Skov- og Naturstyrelsens forslag om gødskning og sprøjtning

Skov- og Naturstyrelsens forslag om, at Borrislejren fremover helt undlader anvendelse af bekæmpelsesmidler og gødning udenfor skovene, vurderes af Borrislejren som en målsætning på sigt, idet gødskning i nyplantninger i forbindelse med kulisser næppe helt kan undgås. Det samme gælder sprøjtning især ved nyplantning og asfaltrabatter med glyphosat, samt bekæmpelse af kæmpebjørneklo hermed. Borrislejren oplyser, at det årlige forbrug maksimalt andrager 20 liter.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til fastlæggelse af en kronvildtforvaltningsplan

Forsvaret vurderer, at jagtspørgsmål ikke bør indgå som en del af drifts- og plejeplanen.

Denne vurdering støttes af Ringkøbing amt.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til friholdelse af visse arealer for militær aktivitet

Der er opnået enighed mellem forsvaret og Skov- og Naturstyrelsen om at friholde St. Engmose-området (arealet mellem Foldagervej, Blåbjergvej, Østre Ringvej og Ørbækvej) for militær øvelsesaktivitet, nedslag og kørsel. De tre kulisser i Lille Engmose kan dog bibeholdes.

Der kan fortsat foregå eventuel overskydning af arealet fra ringvejen og fra artilleristillinger i civilt terræn.

Der er endvidere enighed om, at Omme Ådal fortsat friholdes for militær øvelsesaktivitet.

Det nuværende nedslagsområde i henhold til BB/Borris fastholdes.

Ifølge Borrislejren og Hærens Operative Kommando graves der principielt ikke på Borris, og Hærens Kampskole har ikke behov for løbegrave, skyttehuller eller kampstillinger. Hjemmeværnet graver imidlertid enkelte skyttehuller ved håndkraft. Der er derfor enighed om, at Hjemmeværnets gravninger kan fortsætte, men at den kun må foregå inden for 3 mindre, særligt udpegede områder. Herudover må der ikke foregå gravning på Borris Skydeterræn, hverken manuelt eller maskinelt.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til bestemmelser vedrørende terrænets benyttelse

Der er enighed om, at BB/Borris' bestemmelser om bl.a kørsel og fast bæltesporplan skal fastholdes fremover.

Skov- og Naturstyrelsens forslag til målsætning og driftsplan for skovene

Skov- og Naturstyrelsens forslag til en fremtidig målsætning og driftsplan for skovene er blevet drøftet indgående med Forsvarets Bygningstjeneste, den tilsynsførende skovfoged fra Hedeselskabet, Forvarskommandoen, Hærens Operative Kommando samt Borrislejren. Efter en afvejning med bl.a. et kulturplanforslag fra Hedeselskabet er der opnået enighed om forslaget som det fremgår af afsnit 10.6. Målet tilgodeser både Skov- og Naturstyrelsens og Borrislejrens ønsker om en mere naturnær skovdrift i fremtiden.

Der er også enighed om fjernelse af visse mindre nålebeplantninger indenfor ringvejen af landskabelige og naturmæssige grunde. Disse rydninger indgår i og er beskrevet i planen for skovene.

12.3 Vurdering af ønsker og forslag fra bidragyderne

Forslag og ønsker fra Ringkjøbing Amt

Der er ikke fremsat særlige ønsker til planen fra Ringkjøbing Amt.

Friluftsrådets forslag og ønsker

Det er Borrislejrens og Skov- og Naturstyrelsens vurdering, at der ikke er behov for yderligere annoncering i pressen m.v. om adgang til terrænet, som foreslået af Friluftsrådet. Man er imidlertid åben overfor ideen om at Friluftsrådet selv står for en øget formidling af adgangsmulighederne.

Friluftsrådets ønsker om naturformidlingsture skønnes allerede imødekommet, idet der arrangeres en række af disse årligt på terrænet. Herudover kan det vurderes, om der på sigt i forbindelse med gennemførelsen af Skjern Å projektet kan etableres et samarbejde med Oxbøl Statsskovdistrikt om naturformidling som omhandler både skydeterrænet og Skjern Å projektet.

Ønskerne om hel eller delvis pleje af ådalen samt beskyttelse af Ole Rømer milestenene er i god overensstemmelse med forsvarets og Skov- og Naturstyrelsens egne ønsker.

Ønsket fra Skjern Ådalens Lystfiskerforening om gratis fisketilladelse til Omme Å kan ikke imødekommes af forsvaret, idet man ikke ønsker at der opstår konkurrence til nabofiskeriforeninger. Øvrige civile brugere af fisketerrænet betaler også. Derfor opretholdes gebyret på de 50 kr. for et dagkort.

Fiskeplejen sker i samarbejde med amtet.

Oprettelse af brugerråd, som foreslået af Friluftsrådet, ligger udenfor rammerne af denne plan, og kan kun oprettes af Forsvarsministeriet som ejer.

Forslag og ønsker fremsat af Dansk Ornitologisk Forening

Det vurderes, at Dansk Ornitologisk Forenings forslag og ønsker til naturpleje på terrænet er i god overensstemmelse med forsvarets og Skov- og Naturstyrelsens ønsker og planer herom.

Forslag og ønsker fremsat af Entomologisk fredningsudvalg

Entomologisk fredningsudvalgs forslag og ønsker til et varieret landskab og pleje heraf til gavn for insekterne vurderes som værende imødekommet i planens målsætning og forskrifter for naturpleje på de forskellige naturtyper.

PLAN

Denne del af drifts- og plejeplanen indeholder en anvisning af hvorledes den ovenfor gennemgåede afvejning kan realiseres i praksis, herunder hvordan den skal udmøntes i retningslinier for terrænets fremtidige benyttelse, pleje og forbedring.

13 Retningslinier for den fremtidige anvendelse af Borris Skydeterræn

13.1 Overordnet målsætning for den fremtidige benyttelse, pleje og naturgenopretning

Borris Skydeterræn er udlagt som militært skydeuddannelsesområde og skal derfor fortsat kunne opfylde forsvarets behov for denne type uddannelsesaktiviteter. Udgangspunktet for den fremtidige anvendelse af terrænet som uddannelsesområde er dog, at den militære benyttelse sker under hensyntagen til områdets landskabelige, naturmæssige og kulturhistoriske værdier, således at der ikke sker en nedslidning eller forringelse af disse. Dette skyldes et selvstændigt ønske fra forsvarets side om at bevare disse værdier, men også at den militære brugsværdi er stærkt afhængig af områdets bæreevne.

Borris Skydeterræn skal fortsat kun anvendes som skydeterræn, og ikke som øvelsesterræn.

For så vidt angår de landskabs- og naturmæssige værdier er det målet at fastholde og forbedre Borris Skydeterræns status som en af Danmarks bedst bevarede og naturmæssigt set mest værdifulde hedestrækninger, i overensstemmelse med det oprindelige formål med statens ehvervelse af heden i 1902. Endvidere er det målet at leve op til Danmarks internationale forpligtelser ved udpegningen af Borris Hede som EF-Fuglebeskyttelsesområde i sin egenskab af Danmarks vigtigste hedefuglelokalitet, i henhold til EF-fuglebeskyttelsesdirektivet, og som EU-Habitatområde i henhold til EU's habitatdirektiv i sin egenskab som levested for den sjældne dyreart odder og for forekomsten af en række truede naturtyper.

Det er også en målsætning at sikre, at drifts- og plejeplanen giver området en mindst lige så god beskyttelse som den aftalte, men ikke gennemførte fredningsbekendtgørelse fra 1991.

I afvejningen mellem benyttelses- og beskyttelseshensyn skal naturbeskyttelsesinteresserne sidestilles med den militære brug, i modsætning til næsten alle de øvrige militærområder, hvor beskyttelseshensynene må underordnes benyttelseshensynene. Denne sidestilling i Borris Skydeterræns tilfælde er en følge af en beslutning herom fra Forsvarsministeriets Naturfredningsudvalg i 1974, og er begrundet i områdets historie og de helt særlige naturværdier der findes på Borris Skydeterræn.

Gennem løbende pleje ved kontrolleret afbrænding, slåning, rydning m.v. skal det sikres, at hedefladerne og overdrevarsarealerne fortsat forynges og holdes åbne. Plejeindsatsen skal prioriteres, således at arealer der er særligt truet af tilgroning behandles først. Enkelte mindre randarealer udenfor ringvejen overlades til naturlig succession, d.v.s. overlades til sig selv

uden yderligere pleje, hvorved der vil opstå et naturligt bælte af krat- og skovbevoksning med tiden.

Ud over den løbende pleje og foryngelse af heder og overdrev skal en række områder med særlige naturværdier sikres. Dette gælder Omme Ådal, hvor en pleje af udvalgte strækninger skal sikre mod tilgroning i pilekrat, samt en række hedemoser på hedefloden, hvor lukning af grøfter vil genskabe de oprindelige vandstandsforhold til gavn for flora og fauna.

Et større område i det sydøstlige hjørne samt ådalen skal fremover friholdes for militær aktivitet. Den faste sporplan for bæltekøretøjer skal overholdes. Der skal ske en øgning af stabiliteten og naturindholdet i skovområderne, en udpegning af faste graveområder samt flytning af vildtagre til brandbælter.

Den rekreative udnyttelse af området skal tilgodeses i det omfang, det er sikkerhedsmæssigt forsvarligt og foreneligt med hensynet til de naturmæssige værdier.

13.2 Retningslinier for militære aktiviteter og færdsel med køretøjer

I planens afsnit 5.3 er gældende bestemmelser og restriktioner for skydeterrænets militære anvendelse beskrevet, således som de er fastlagt i "Blivende Bestemmelser/Borris". Nedenfor redegøres for nye bestemmelser og restriktioner som alle er gældende fra drifts- og plejeplanens vedtagelse. De nye bestemmelser for den militære anvendelse er illustreret på det til drifts- og plejeplanen hørende terrænkort, der er vedlagt som bilag 2.

Færdsel med bæltekøretøjer

Al færdsel med bæltekøretøjer skal fremover fortsat foregå ad faste, etablerede bæltespør. Tvangssporene for bæltekøretøjer er vist på terrænkortet, bilag 2. Næsten alle tvangsspor er placeret i brandlinier. Enkelte ligger udenfor brandlinierne, og fører til faste stillingsområder. Kørsel med bæltekøretøjer udenfor disse spor og brandlinier er kun tilladt for brand-PMV og kun i forbindelse med brandslukning. Kørsel med brand-PMV skal også ske med rimelig hensyntagen til terrænet, bl.a. bør skarpe drej ("vrid") undgås. Kørsel til og fra ildstillinger med bæltekøretøjer skal også fortsat foregå på en sådan måde, at vridskader undgås.

Gravning

Fremover foregår der i princippet ingen gravning på skydeterrænet. I det omfang Hjemmeværnet har behov for manuel gravning af skyttehuller skal dette foregå indenfor 3 nærmere afgrænsede, mindre områder. De 3 graveområder er markeret på terrænkortet, bilag 2. Der foregår ikke maskinel gravning på terrænet fremover.

Beredskabsområder

Etablering af BSO-områder må fortsat kun ske udenfor ringvejen.

Områder som friholdes for militær aktivitet

Et areal i terrænets sydøstlige hjørne, afgrænset af Foldagervej, Blåbjergvej, Østre Ringvej og Ørbækvej, friholdes fortsat fremover helt for skyde- og øvelsesaktiviteter, herunder nedslag, samt kørsel og friholdes fremover også for færdsel til fods. Der kan dog fortsat foregå eventuel overskydning af arealet fra artilleristillinger i civilt terræn og fra ringvejen.

Endvidere friholdes Omme Ådal fortsat for nedslag, men fremover også for militær øvelsesaktivitet. Der kan dog som hidtil foregå overskydning af Omme Ådal.

Afgrænsningen af de to ovenstående øvelsesfri områder er angivet på terrænkortet, bilag 2.

Nedslagsområder

De nuværende nedslagsområder for fosforammunition samt artilleri centralt på heden nord for Omme Å, samt nedslagsområder for morter i et lidt større, men omtrent samme område, fastholdes som hidtil.

Herudover udlægges et mindre nedslagsområde for morter på Gundesbøl Hede.

De faste nedslagsområder for henholdsvis fosforammunition, artilleri og morter fremgår af terrænkortet, bilag 2. Samtidig betyder det, at der fremover ikke må foregå nedslag med sprængladt ammunition udenfor disse områder.

13.3 Retningslinier for pleje af hede- og overdrevsarealer

Det skal sikres, at en meget stor del af skydeterrænet fortsat har karakter af åbne hedeblader og åbne overdrevsarealer.

Der fastlægges derfor en vegetationsplejeplan for alle arealer, som er angivet som hede eller overdrev på grundkortet.

Plejemetoder

Plejetilstanden er bedst på Borris Sønderland, hvor der ofte opstår brande, til gavn for fornyelsen af heden. Det er dog vigtigt også her fortsat at slukke alle tilfældigt opståede brande hurtigst muligt, da afbrænding som plejemetode ikke må ske for ofte, og skal foregå efter en plan hvor afbrændingen sker kontrolleret og pletvist på udvalgte dele efter en turnus. Afbrænding er et typisk radikalindgreb, hvor vegetationen efter branden kommer til at bestå af hedelyng, mens de ofte uønskede arter som revling og bølget bunke i de fleste tilfælde reduceres. For insektlivet er afbrænding et hårdt indgreb og den bør derfor kun foretages på mindre arealer ad gangen. Afbrænding af hede bør derfor primært bruges som radikalindgreb, hvor der er en stærk revlingdominans. Den kan også bruges til at genskabe et lyngdække i artsfattige græsvegetationer, men bør ikke bruges på rigere hedetyper eller i melbærrishede. Afbrænding skal helst foregå om foråret, inden 1. april, og når jorden, men ikke vegetationen, er fugtig. Modvindsbrand er i en afvejning af fordele og ulemper at foretrække frem for medvindsbrand.

En anden god, og mere skånsom, plejemetode er afslåning af hedevegetationen. Det er samtidig den mest benyttede plejemetode. Slåning er bl.a. skånsom overfor de langsomste indvandrere blandt rensdyrlaverne. Afslåning er ikke særlig anvendelig som radikalindgreb, men er udmærket til vedligeholdelse af hedelyng-vegetationen. I heder hvor man ønsker at bevare eller øge mængden af hede-melbærris, er afslåning det eneste sikre indgreb. Ved gentagne afslåninger i revling-domineret vegetation kan andelen af hedelyng og hede-melbærris langsomt bringes op på bekostning af revling. I græsrige vegetationer giver slåning oftest et dårligt resultat. I denne type vil afslåning efterfulgt af knivrulleharvning dog muligvis kunne bruges som radikalindgreb.

Hvis vegetationen er grov, med en del kraftig træopvækst, benyttes en grenknuser. På heder med ikke for grov vegetation og mindre træopvækst benyttes enten grenknuser eller slagleklipper og på fin vegetation uden træopvækst kan benyttes kniv- og skiveklipper eller en grønthøster.

Heder og overdrev er næringsfattige naturtyper, som ændres hvis der ophobes øgede mængder af næringsstoffer. Det er derfor afgørende, at det afslåede materiale fjernes for at modvirke den stadige tilførsel af næringsstoffer, som blandt andet sker gennem nedbøren.

Hertil kommer, at hvis materialet bliver liggende, udgør det et dårligt spiringsbed for langt de fleste plantearter, eftersom jordoverfladen er dækket af et porøst lag af dødt plantemateriale, der hindrer lysets nedfald til jordoverfladen. En blottet jordoverflade giver langt bedre spiringsmuligheder for de fleste plantearters frø.

De tidligere marker, som nu er klassificeret som overdrevarsarealer, samt gyvelkrat, enge og oprindelige overdrevarsarealer bør plejes hyppigere, d.v.s. slås 2-3 gange i løbet af den 15-årige driftplanperiode, og det afslåede materiale fjernes.

Dette vil sikre at den høje diversitet af overdrevs- og engplanter bibeholdes i så lang tid som muligt.

Der bør desuden foretages en regelmæssig plukhugst af nuværende krat, således at området bevarer et spredt bevokset, åbent præg, stedvist med eng- og overdrevskaraktter, stedvist med mere tætte, små kratholme.

Som et forsøg, bør der være mulighed for mekanisk jordbearbejdning uden såning, gødskning eller andre indgreb på udvalgte tidligere dyrkede marker, med efterfølgende langvarig braklægning (30-50 år). Forsøget vil vise, om indgrebet vil sikre den høje artsdiversitet af overdrevsplanter.

Prioritering af plejeindsatsen

Hederne og overdrevene på Borris Skydeterræn er generelt i en god plejetilstand. Der er dog også en del arealer som er præget af tilgroning, og hvor en særlig plejeindsats derfor er påkrævet.

Der bør foretages en prioritering af plejeindsatsen på disse arealer.

Det drejer sig om Gundsø Hede, Tørvemosebankeområdet mellem Fillingsandvej, Ørbækvej og Gravlvej, sydøstlige hjørne af St. Engmose samt strækningen langs østsiden af Ørbækvej fra lille Engmose nordpå til Røverstuer. På drifts- og plejekortet, bilag 3, er de pågældende arealer markeret.

Hede- og overdrevsområderne bør iøvrigt generelt holdes fri for selvsået opvækst, specielt bjergfyr. Problemet er størst i randområderne.

Alle hede- og overdrevarsarealer bør mindst plejes to gange indenfor den 15-årige planperiode, således at der sikres en ret kort cyklus, til sikring af en optimal lyngvegetation. I de revlingdominerede randområder af heden i smalle zoner langs plantagerne bør slåning af hedevegetationen foregå mere ekstensivt. Som nævnt bør der dog også her foretages en hyppig rydning af eventuel træopvækst.

To mindre hedearealer langs Søndre og Østre Ringvej er udlagt til fri succesion, med henblik på at der med tiden opstår afskærmende krat. Arealerne fremgår af drifts- og plejekortet, bilag 3.

13.4 Retningslinier for pleje og genopretning af vådområder

Det er besluttet generelt at genskabe vandstanden i hedemoseerne for at tilgodese flora og fauna. Vandstandshævning foretages dog ikke de steder, hvor det vurderes at ville medføre skader på veje, skydebaneanlæg eller afvanding af civilt terræn. Det gælder bl.a. grøften gennem Fuglemose, som afvander opstrøms beliggende landbrugsarealer uden for det militære skydeområde. Desuden Nørremose, da det vil påvirke skydebaneanlægget. Endelig vurderes det, at grøfterne i og omkring Kvindly i praksis har været lukkede på grund af

manglende vedligeholdelse i mange år. Vandstanden her er allerede høj. Lukning af nærliggende smågrøfter omkring Kærhus vil være uheldigt af hensyn til den militære brug. Der er enighed om at gennemføre følgende vandstandshævningsprojekter: Keldmose (3 grøfter), Kildesø (5 grøfter), Lindemose (1 grøft) og Storemose (1 grøft), afløbet fra Langvand og Blæsbjerg Mose, fraløbet i vest fra Tørvemoserne ved K 40, fraløbet fra den opstemmede Kovflod (såfremt det er nødvendigt), samt alle fraløb fra det store St. Engmoseområde (5 grøfter).

Vandstandshævninger sker ved lukninger af fraførende grøfter på udvalgte steder. Lukningerne foregår ved ifyldning af sand.

De valgte opstemningssteder er markeret på drifts- og plejekortet, bilag 3.

Det er besluttet, at udvalgte strækninger af Omme Ådal løbende skal friholdes for tilgroning i pilekrat, både af hensyn til det landskabelige udsyn, til eng- og mosefloraen og -faunaen samt af hensyn til publikum og lystfiskere.

De udvalgte strækninger er i vestenden omkring Vestbroen samt midterstrækningen fra Gravl Bro til Hvollig Bro. De er markeret på drifts- og plejekortet, bilag 3.

Rydningen skal foregå manuelt, og er derfor en meget resourcekrævende opgave. Eventuelt kan der perioder med hård frost om vinteren være mulighed for at køre med en grenknuser, men mange af piletræerne og -buskene er allerede store.

Beslutningen om udsætning af bævere i området fra september 1999 vil formentlig få stor betydning for naturplejen i ådalen, da bævere især lever af piletræer. Rydning af de nævnte ådalsområder bør derfor vurderes i sammenhæng med bæverudsætningen, og denne del af planen kan derfor udskydes til en vurdering foreligger.

13.5 Målsætning og kulturplan for skovdriften

Det er besluttet at følge den fremlagte målsætning og kulturplan for skovene på Borris Skydeterræn i den kommende 15-årige planperiode, som den er beskrevet i afsnit 10.6 samt i kulturmodeller for de enkelte træarter i bilag 5. Planen er endvidere præsenteret på drifts- og plejekortet, bilag 3.

Driftplanen for skovene tilgodeser såvel Borrislejrens som Skov- og Naturstyrelsens ønsker om en mere naturnær skovdrift i fremtiden.

Bevarelse af de gamle levende hegn samt bevoksninger i gamle gårdhaver

De mange gamle, levende hegn og gamle bevoksninger i gårdhaver bør få lov at stå til død og forfald, men bør ikke forynges. Såfremt den øvelsesmæssige brug nødvendiggør fornyelse af de levende hegn, bør dette fortrinsvis ske med eg og birk.

13.6 Retningslinier for brug af gødskning og bekæmpelsesmidler

De fleste af forsvarets arealer er blandt andet kendetegnet ved at de altid, eller gennem en meget lang årrække, har været friholdt for gødskning og sprøjtning.

Denne praksis ønskes fortsat, ikke mindst på Borris Skydeterræn, som rummer nogle af de største naturværdier på de militære skyde- og øvelsестerræner.

Samtidig er det, hvad sprøjtning angår, en opfølgning af pesticidaftalen, som blev indgået mellem staten, amter og kommuner i efteråret 1998. Aftalen indebærer en principiel udfasning af plantebeskyttelsesmidler på alle offentlige arealer inden 1. januar 2003.

Det fastlægges derfor, at der fremover ikke gødskes på Borris Skydeterræn, bortset fra nødvendig punktgødsning i nyplantninger af bevoksninger og kulissebeplantninger. Behovet herfor fremgår af kulturmodellerne i planens bilag 5.

Nødvendig tjæring mod museskader i nybeplantninger kan fortsætte, jf. bilag 5.

Nødvendig, forberedende sprøjtning i nykulturer i skovene med plantebeskyttelsesmidlet roundup, jf. bilag 5, kan fortsætte frem til udgangen af 2002, men der skal samtidig arbejdes med udvikling af alternative metoder, med henblik på pesticidfri drift og vedligeholdelse, jf. pesticidaftalen.

Bekæmpelse af kæmpebjørneklo og lign. skal i størst muligt omfang foretages uden brug af kemiske bekæmpelsesmidler.

13.7 Kulturhistoriske interesser

De praktiske retningslinier og anvisninger for den fremtidige pleje og beskyttelse af fortidsminder og kulturhistoriske interesser på Borris Skydeterræn fremgår af det såkaldte kulturhistoriske katalog, som er vedlagt planen som bilag nr. 6.

13.8 Offentlighedens adgang til skydeterrænet

De nugældende regler og retningslinier fastholdes. Disse er beskrevet i afsnit 7.

13.9 Særlig adgangsret for Københavns Universitet

Københavns Universitet skal efter aftale med Borrislejren, og under iagttagelse af de gældende sikkerhedsregler og på eget ansvar, have adgang til at udføre naturvidenskabelige undersøgelser på skydeterrænet, i det omfang som det sikkerhedsmæssigt findes foreneligt med arealets militære benyttelse, d.v.s. på skydefri dage eller i delområder, som befinder sig uden for farezonen. Universitetet gives altså i denne forbindelse ret til at færdes også uden for veje og stier, i modsætning til de generelle regler for offentlighedens adgang til terrænet.

Herudover har Københavns Universitet ingen særlige rettigheder.

Ovenævnte adgangsret for Københavns Universitet er begrundet i universitetets historiske medbrugsret til området. Den juridiske gyldighed af denne tidligere medbrugsret er iøvrigt ikke afklaret i forbindelse med udarbejdelsen af nærværende plan.

13.10 Prioriteret handlingsplan for planperioden

Den nuværende naturtilstand på Borris Skydeterræn må bedømmes som generelt god, og som det fremgår, er der ikke behov for meget omfattende naturgenopretningstiltag eller omlægninger af øvelsesaktiviteten. De mest omfattende opgaver vil blive rydning af pilekrat i de udvalgte partier af Omme Ådal, rydning for bjergfyr, gyvel m.v. på særligt tilgroede hedearealer samt den fremtidige generelle plejeindsats på de store hede- og overdrevsarealer.

I det følgende er der foretaget en prioritering af de pleje- og naturgenopretningstiltag, som er indeholdt i planen. Det skal bemærkes, at det også for de aktiviteter med en forholdsvis lav prioritet vil være en fordel at gennemføre disse så hurtigt som muligt. Der er således tale om rydning og slåning af arealer, hvor omfanget af opgaven vil stige jo længere tid der går.

Nye retningslinier for militære aktiviteter, som indføres i BB/Borris umiddelbart efter drifts- og plejeplanens vedtagelse

Der skal i forbindelse med drifts- og plejeplanens vedtagelse ændres i de Blivende Bestemmelser for Borris Skydeterræn, således at retningslinierne for markerede arealer på terrænkortet, bilag 2 til denne plan også fremgår af BB/Borris.

Kortet i BB/Borris over den faste bæltesporsplan bør revideres så det fremstår mere tydeligt, evt ved brug af nærværende plans terrænkort.

Reglerne for gravning og faste graveområder i nærværende plan, beskrevet i afsnit 13.2, skal indføres i BB/Borris, med kortbilag.

Prioriteret handlingsplan for pleje- og naturgenopretningstiltag

1. prioritet (gennemføres indenfor de første 3 år af planperioden)

Lukning af grøfter som angivet af drift- og plejekortet, bilag 3.

Afbrænding, rydning eller slåning af de hedearealer som har særligt behov for hedepleje. Arealerne er markeret på drift- og plejekortet, bilag 3.

Gennemførelse af de i bilag 6 beskrevne tiltag, til beskyttelse og pleje af fortidsminder.

Afvikling af skovarealer som angivet af drifts- og plejekortet, bilag 3.

2. prioritet (gennemføres indenfor de første 6 år af planperioden)

Rydning af de arealer af Omme Ådal for krat og opvækst, som er markeret på drift- og plejekortet, bilag 3. Behovet vurderes i sammenhæng med bæverudsætningen, og med bævernes effekt på pilebevoksningerne.

3. prioritet (gennemføres indenfor de første 9 år af planperioden)

Inden de første 9 år af planperioden er afsluttet, skal pleje i form af afbrænding, rydning eller slåning af alle øvrige arealer angivet på terrænkortet som eng, overdrev eller hede være gennemført mindst en gang. Dele af den store hedeplade på Borris Sønderland har været udsat for brand, og har derfor ikke i alle tilfælde behov for pleje. Dette vurderes af Borrislejren.

4. prioritet (gennemføres i løbet af den resterende, 15-årige planperiode)

Alle hede-, eng- og overdrevsarealer skal plejes mindst to gange indenfor den 15-årige planperiode. I den resterende 6-års periode skal plejen derfor gentages, også i Omme Ådal.

Kulturplanen for skovene

Indenfor planperiodens 15 år skal der forynges 70,9 ha skovareal, jf. kulturplanen i afsnit 10.6, kulturmodellerne i bilag 5 samt på drifts- og plejekortet, bilag 3.

Tidspunktet for foryngelsen af de enkelte bevoksninger indenfor planperioden vurderes af Hedeselskabet, som står for driften af skovene. Der fastlægges derfor ikke en prioriteret handlingsplan for kulturfor yngelsen i nærværende plan.

13.11 Nødvendige tilladelser til nye tiltag

Enkelte af de i planen beskrevne tiltag kræver tilladelse fra forskellige myndigheder, specielt fra amtet, som har dispensationskompetence vedrørende størstedelen af naturbeskyttelseslovens og planlovens bestemmelser. Det må i hvert enkelt tilfælde vurderes, hvorvidt en given foranstaltning kræver tilladelse eller ej, og i bekræftende fald indhentes myndighedernes godkendelse inden iværksættelse. I tvivlstilfælde bør spørgsmålet forelægges den pågældende myndighed. Der er i det følgende givet en vurdering af hvilke lovgivninger der kan være relevante i de enkelte tilfælde.

Faste stillinger og anlæg i relation til myndighedsgodkendelse

Flytning af eksisterende, permanente anlæg, samt etablering af nye, permanente anlæg og opstilling af faste terrænpunkter kan kræve tilladelse fra relevante myndigheder. Afgørelsen af om der foreligger lokalplanpligt i den konkrete situation træffes af kommunalbestyrelsen ud fra en samlet vurdering. Tilsvarende er det amtet der træffer afgørelse om hvorvidt der kræves zonetilladelse eller tilladelse efter naturbeskyttelsesloven.

I tilfældet med skydebaneanlæg 52 og 53 har amtet vurderet, at der ikke kræves landzonetilladelse efter Planloven, da der ikke er tale om egentligt byggeri. Derimod er bane 53 placeret i en beskyttet naturtype i henhold til naturbeskyttelseslovens § 3. Derfor kræver anlægget amtets dispensation efter denne lov.

Naturgenopretning, naturpleje og nye beplantninger

Naturgenopretning

Genskabelse af vådområder gennem vandstandshævning kræver tilladelse hos amtet i medfør af naturbeskyttelsesloven, uanset at tiltaget er en naturforbedrende foranstaltning. Endvidere er det op til amtet eller den relevante kommune at vurdere, hvorvidt der kræves vandløbsgodkendelse ved lukning af de pågældende grøfter.

Naturpleje

Naturpleje i form af afbrænding, rydning og slåning af beskyttede naturområder som hede, eng og overdrev kræver ikke tilladelse. Ved eventuelle planlagte afbrændinger skal brandmyndighedens tilladelse dog indhentes, og de almindelige regler i bekendtgørelsen om "brandværnsforanstaltninger ved afbrænding af halm, affald, bål og fyrværkeri m.v." overholdes.

Hvorvidt undladelse af naturpleje, hvorved området springer i krat og dermed "vokser ud" af beskyttelsesbestemmelserne, kræver tilladelse efter naturbeskyttelsesloven må drøftes med amtet. I følge loven har amter og kommuner pligt til at pleje egne beskyttede arealer. Statslige arealer er ikke direkte nævnt i loven, men dette skyldes, at statslige arealforvaltende myndigheder forudsættes at holde deres arealer i rimelig stand.

Nye beplantninger

Den nye beplantning i form af løvbælte i brandlinien langs Vestre Ringvej kræver ikke tilladelse efter naturbeskyttelsesloven, da den ikke berører beskyttede naturtyper. Det gælder derimod for et lille, trekantet hedeareal under tilgroning, beliggende i vestkanten af Østerrige Plantage langs Vestre Ringvej, samt to små engarealer udenfor Vester Ringvej mellem Borris-Faster Kommuneplantage og Borrislejren.

Borris Skydeterræn er i regionplanen derimod udpeget som et område, hvor skovrejsning er uønsket. Dette betyder, at der ikke må plantes skov i området uden amtsrådets tilladelse. En sådan vil kun kunne forventes givet, hvis tilplantningen ikke er i strid med de interesser, der har ligget til grund for områdets udpegning. Der er endvidere forbud mod at plante skov på

landbrugspligtige jorder, jfr. bekendtgørelse nr. 567 af den 24. juli 1991. Dermed kræver alle tre tilplantninger en forudgående tilladelse fra amtsrådet.

13.12 Planændringer

Nye, faste stillinger/anlæg kræver planændring i relation til nærværende drifts- og plejeplan

Etablering eller flytning af permanente anlæg og opstilling af faste terrænpunkter, som ikke er beskrevet i nærværende plan under kapitel 5.5 og 9.3, kræver planændring af nærværende plan.

Der henvises også til bilag 7. Anlæg m.v., som etableres midlertidigt, men som *ikke* er fjernet inden 1 måned fra etablering, regnes som permanente.

Midlertidige anlæg

Ved midlertidige (temporære) anlæg og terrænpunkter forstås anlæg og terrænpunkter, der er fjernet inden 1 måned fra etablering/opstilling. Sådanne kan frit etableres indenfor terrænet, forudsat at etableringen ikke indebærer en benyttelse af arealet eller de omgivende arealer, der er i strid med de overordnede retningslinier for det pågældende område.

Efter fjernelse af anlægget eller terrænpunktet vil arealet som hovedregel blive retableret.

ØKONOMI

14 Økonomiske konsekvensberegninger

Talstørrelserne, som indgår i dette afsnit, er behæftet med usikkerhed. Dette skyldes, at talstørrelserne og mandtimebehovet ofte ikke kan beregnes direkte, men er baseret på planens forskellige estimater og til en vis grad på skøn. De økonomiske overslag repræsenterer dog på planlægningstidspunktet det bedst mulige skøn over de økonomiske konsekvenser af den planlagte drift.

Plantiltag omfattet af de økonomiske overslag

De økonomiske overslag omfatter de aktiviteter, der rækker **udover** den daglige vedligeholdelse af terrænet. De vedrører således hedepleje og øvrig naturpleje af de åbne arealer - herunder rydning i Omme Ådal, genopretningen af vådområder ved lukning af grøfter, nyetablering af skov og bryn, afvikling af bevoksninger samt pleje af fortidsminder. Derimod omfatter de økonomiske overslag ikke eventuelle nye anlæg med direkte relation til terrænets anvendelse som militært skydeområde.

Den daglige terrænvedligeholdelse

Den daglige terrænvedligeholdelse planlægges og gennemføres af Terrænelementet. Den omfatter typisk

- Reparation og vedligeholdelse af veje og spor
- Vedligeholdelse af grøfter og dræn
- Oprydning og renovering efter skydninger
- Vedligeholdelse af bevoksninger og hegn
- Naturpleje og rydninger af opvækst og krat i f.m. forbedring af målbaner
- Mekanisk ukrudtsbekæmpelse i brandbælter i form af harvning

Som hovedregel skal skader forvoldt inden for forsvarets arealer udbedres af skadevoldende selv. Skader, som enheden ikke selv kan udbedre, indberettes til Borrislejren. Renholdelse af skydeterrænet påhviler Borrislejren.

Ressourcer til den daglige vedligeholdelse

Der er i Borrislejren afsat en formaliseret stilling til at forestå og udføre vedligeholdelsen af Borris Skydeterræn. Terrænelementets kasernemester varetager terrænvedligeholdelsen og eventuelle plejetiltag.

Til vedligeholdelsen af skydeterrænet råder terrænelementet over følgende personel og materielmæssige ressourcer:

- ca. 2½ årsværk
- 3 traktorer, 1 rendegraver, motorsave, buskrydder, diverse påhængsredskaber såsom slagleklipper, grenknuser, plove, harver, vejhøvl m.v.

14.1 Økonomisk overslag til naturpleje og genopretning

Pleje af heder, overdrev og enge

En del af arbejdet med hedepleje vil kunne foregå ved hjælp af afbrændinger. Det meste skal imidlertid ske ved hjælp af slåning og opsamling.

Naturpleje af åbne arealer i form af rydning af krat, slåning, opsamling samt afbrænding er en omfattende og timekrævende opgave, som vil foregå med det materiel der er til rådighed i Borrislejren. Dog rådes der ikke over det nødvendige materiel til fjernelse af den afslåede lynvegetation, hvorfor dette skal anskaffes. Der er ialt tale om 2456 hektar hede, 260 hektar eng og 222 hektar overdrev, ialt 2938 hektar.

Hele dette areal skal efter planens intentioner plejes to gange i løbet af planperioden, det vil sige ca. 390 hektar årligt. Dette svarer skønsmæssigt til 3/4 årsværk.

Genopretning af vådområderne

Lukning af grøfterne vurderes at kunne foregå indenfor rammerne af de eksisterende ressourcer og materiel, og vil derfor ikke udgøre en ekstraudgift.

Rydning af opvækst i Omme Ådal

Rydning af ådalen på de udvalgte strækninger er vurderet til at omfatte ca. 18 hektar pilekrat.

Rydningen skal formentlig foregå manuelt. Hører ind under de ekstra 3/4 årsværk.

Etablering af nye beplantninger

Der er behov for nyplantning af 72,7 ha skovareal i planperioden. De samlede omkostninger hertil er beregnet til 2.381.976 kr. Dette svarer til ca. 32.700 kr. pr. ha. Fordeles nyplantningen på de 15 år svarer udgifterne til ca. 158.800 kr. pr. år

14.2 Behov for nyt personel og materiel

Det er Skov- og Naturstyrelsens vurdering, at der til planens gennemførelse i gennemsnit over de næste 15 år vil medgå en merudgift for Borrislejren i en størrelsesorden på ca. 210.000, kr. pr. år, svarende til 3/4 årsværk. Det kan ligeledes blive aktuelt med materialanskaffelse eller leje af maskiner, grenknuser, skagleklipper og opsamlingsudstyr i en størrelsesorden på 350.000 kr. Da der skydes ca. 280 dage årligt, og i lyset af planens lange tidshorisont, skal det anbefales, at der indledningsvis tildeles Borrislejren 210.000, kr. årligt til implementering af planen, og at beløbet hvert 3. år revurderes.

14.3 Sammendrag af planens økonomiske konsekvenser

Planen vil på baggrund af ovenstående medføre følgende skønnede merudgifter i forhold til det nuværende driftsbudget hvad angår terrænpleje og skovdrift.

- Tilførsel af 210.000 kr. årligt (svarende til 3/4 årsværk) til Borrislejrens Terrænelement, til gennemførelse af den prioriterede handlingsplan for vegetationspleje, genopretning af vådområder samt pleje af fortidsminder
- Eventuel engangsanskaffelse eller leje af diverse nyt materiel, bl.a. grenknuser, slagle-

klipper og opsamlingsudstyr. Samlet pris i en størrelsesorden 350.000 kr.

- Omkostninger til kulturplan ved etablering af 72.7 ha ny skov, anslået 2.381.976 kr.

14.4 Årligt budgetforslag til gennemførelse af drifts- og plejeplanen

Borrislejren udarbejder årligt et budgetforslag til Hærens Operative Kommando indeholdende behov for midler til gennemførelse til drifts- og plejeplanens prioriterede handlingsplan.

Budgetforslaget tager udgangspunkt i nedenstående, samlede oversigt over årlige merudgifter.

Budgettet revurderes hvert 3. år.

Forsvarets Bygningstjeneste afholder udgifterne til nyanlæg af skov og forbedring af levende hegn og bryn.

Tablet 3. Samlede oversigt over årlige merudgifter.

Planår	Naturpleje og genopretning, samt nyanskaffelse/leje af materiel	Nyanlæg af skov	Merudgift i det enkelte planår
1998	233.333	158.798	392.131
1999	233.333	158.798	392.131
2000	233.333	158.798	392.131
2001	233.333	158.798	392.131
2002	233.333	158.798	392.131
2003	233.333	158.798	392.131
2004	233.333	158.798	392.131
2005	233.333	158.798	392.131
2006	233.333	158.798	392.131
2007	233.333	158.798	392.131
2008	233.333	158.798	392.131
2009	233.333	158.798	392.131
2010	233.333	158.798	392.131
2011	233.333	158.798	392.131
2012	233.333	158.798	392.131
IALT	3.499.995	2.381.976	5.881.971

BILAG

15 Oversigt over bilag

Bilag 1: Grundkort over Borris Skydeterræn (kortlomme)

Bilag 2: Terrænkort over Borris Skydeterræn (kortlomme)

Bilag 3: Drifts- og plejekort over Borris Skydeterræn (kortlomme)

Bilag 4: Bevoksningsliste for skydeterrænets skov og arealoversigt over naturtyper

Bilag 5: Kulturmodeller til etablering af nye bevoksninger

Bilag 6: Katalog over fortidsminder på Borris Skydeterræn

**Bilag 7: Retningslinier for forsvarets anvendelse af skyde- og øvelsester-
ræner i relation til Naturbeskyttelseslovens §§ 3-4**